

Západočeská univerzita v Plzni
Fakulta filozofická

Bakalářská práce

Dějiny české knihy v 15. - 18. století
Tereza Míšková

Plzeň 2015

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Katedra filozofie

Studijní program Humanitní studia

Studijní obor Humanistika

Bakalářská práce

Dějiny české knihy v 15. – 18. století

Tereza Míšková

Vedoucí práce:

PhDr. Dagmar Svatková

Katedra filozofie

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Plzeň 2015

Prohlašuji, že jsem práci zpracoval(a) samostatně a použil(a) jen uvedených pramenů a literatury.

Plzeň, duben 2015

.....

Poděkování

Chtěla bych touto cestou poděkovat mé vedoucí bakalářské práce PhDr. Dagmar Svatkové za odbornou pomoc při zpracování práce.

Obsah

1	ÚVOD	1
2	RUKOPISY	2
2.1	Výzdoba rukopisů	2
3	TIŠTĚNÁ KNIHA	6
3.1	Knihtisk.....	6
3.2	Prvotisky	9
3.2.1	Vývoj na území Čech	10
3.2.1.1	Prvotisky vzniklé v Plzni	10
3.2.1.2	Prvotisky vzniklé ve Vimperku	13
3.2.1.3	Prvotisky vzniklé v Praze	13
3.2.1.4	Prvotisky vzniklé v Kutné Hoře.....	14
3.2.1.5	Prvotisky vzniklé opět v Plzni	14
3.2.2	Iluminátoři prvotisků.....	15
3.3	Staré tisky.....	16
3.3.1	Vlastnosti knihy.....	16
3.3.2	Druhy písma	17
3.3.2.1	Textura	19
3.3.2.2	Bastarda	20
3.3.2.3	Švabach.....	21
3.3.2.4	Fraktura.....	22
3.3.2.5	Rotunda.....	23
3.3.2.6	Antikva.....	24
3.3.3	Titulní list	26
3.3.4	Ilustrace	27
3.3.5	Signety.....	30
3.3.6	Vazba knihy.....	33
3.4	Obsahové složení tištěné knihy.....	34
4	VÝZNAMNÍ TISKAŘI A TISKÁRNY V ČECHÁCH	36
4.1	Tiskaři	36
4.1.1	Mikuláš Bakalář Štětina	36
4.1.2	Jiří Melantrich z Aventýnu.....	37
4.2	Tiskárny	38
4.2.1	Tiskárna Severinsko-kosořská	38

4.2.2	Tiskárna bratrská.....	39
5	ZÁVĚR	41
6	SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY.....	43
6.1	Knihy.....	43
6.2	Internetové zdroje	44
7	RESUMÉ.....	45
8	PŘÍLOHY	46

1 ÚVOD

Tématem mé bakalářské práce je vývoj české knihy od 15. do 18. století. Kniha je vedle písma druhým největším objevem lidské společnosti. Má důležitou roli ve vývoji lidské společnosti, neboť zaznamenává a uchovává veškeré informace. Kniha vždy reaguje na potřeby lidské společnosti a s rozvojem společnosti se rozvíjí i kniha a potřeba vědění.

Časové vymezení jsem stanovila z toho důvodu, neboť v tomto období dochází k nejnápadnějším změnám v rozvoji knihy. Zatímco rukopisy jsou stále oblíbené, je vynalezen knihtisk, dle Václava Zdeňka Tobolky největší vynález světa. V dalších desetiletích je zajímavé sledovat harmonii rukopisů a tištěných knih. Kniha tištěná má nejdříve stejné vlastnosti jako rukopis, ale s plynoucím časem už tištěná kniha nemá s ním nic společného.

Cílem bakalářské práce „Dějiny české knihy v 15. – 18. století“ je ukázat, jak se mění česká kniha z hlediska formální stránky. Úkolem je zachytit, jak se kniha vyvíjela od vzniku knihtisku a sledovat její vývoj ke knize 18. století, která už se více začíná podobat knize dnešní doby. S vývojem knihy se mění vlastnosti knihy, druhy používaných písem a náležitosti titulních listů. Dále zažívají proměnu ilustrace, signety a vazba knihy. V neposlední řadě je zmíněna i obsahová stránka knih.

Bakalářská práce se skládá z osmi kapitol. Jelikož se zabývám českou knihou od 15. století, je na místě se v první kapitole věnovat knize rukopisné, která se rozvíjí i za vzniku tištěné knihy. Druhá kapitola popisuje tištěnou knihu od poloviny 15. století do 18. století. Začátek kapitoly se věnuje vzniku knihtisku a prvotiskům. Dále se přesuneme ke starým tiskům, které se věnují vývoji formálních znaků české knihy. V závěru kapitoly nechybí rozbor obsahového složení během těchto čtyř století. Následující kapitolu tvoří výběr historicky významných tiskařů a tiskáren, kteří se podíleli na výzdobě a tvorbě českých knih.

Z hlediska literatury jsem se obávala, že zdrojů bude málo, ale naštěstí se literatura tímto námětem zabývá hojně. Nejvíce jsem využila knihu *Česká kniha v proměnách staletí* od Mirjam Bohatcové a knihu *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. Velmi přínosné bylo rovněž dílo Václava Zdeňka Tobolky *Kniha: její vznik, vývoj a rozbor* a dále kniha Františka Horáka *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*.

2 RUKOPISY

Tato kapitola se zabývá popisem a výzdobou rukopisné knihy od 1. poloviny 15. století do 16. století.

Rukopis představuje knihu, která je ručně psaná a která vzniká před vynálezem knihtisku. Se vznikem knihtisku hned nezaniká, ale rozvíjí se ještě v jeho prvních obdobích.¹ 15. století se nese v duchu husitství a kniha byla tímto obdobím ovlivněna. Už z dob předchozích byla zdůrazňována potřeba širšího se vzdělání, potřeba čtení a psaní. Proto není divu, že od začátku 15. století vzniká mimo liturgické literatury také potřeba literatury praktické a studijní. 15. století „je nejen posledním, ale i zároveň i největším vzednutím rukopisné knižní kultury, a to jak ve smyslu kvalitativním, tak i kvantitativním.“²

2.1 Výzdoba rukopisů

Rukopisnou knihu zdobily nádherné iniciály. Iniciala znázorňuje první písmeno kapitoly či odstavce, které bylo odlišeno od ostatního textu. Jsou zpravidla větší, zdobenější a zasazena do ilustrovaného či šrafovaného pozadí a umístěna do rámu. Výzdobou těchto iniciál se zabýval iluminátor. Ten tyto iniciály vytvářel, kreslil a zdobil.³ Malíři iniciál se inspirovali předlohami pro ilustraci iniciál. Byly jimi například ornamentální vzory nebo také květinové či zvířecí motivy. Malíř zacházel s těmito předlohami volně a s nápadem. Bohužel postupem času vzory pro malbu iniciál vedly ke ztrátě fantazie iluminátora.⁴

Výzdoba rukopisů byla složitou a nákladnou záležitostí. Rukopis zůstal někdy nedozdoben, a to z mnoha důvodů. Častým důvodem bylo, že dílna nezvládla zakázku, protože v průměru vytvořila přibližně dva rukopisy. Ovšem komplikovanější rukopisy vznikaly i v průběhu dvou a více let. Dalším důvodem nedoděláním výzdoby rukopisů je i smrt iluminátora. Rukopis nebyl dokončen někdy také z důvodu platební neschopnosti

¹ KTD : *Česká terminologická databáze knihovnictví a informační vědy (TDKIV)* [online databáze]. [cit. 16.3.2015].

² BOHATCOVÁ, M. *Česká kniha v proměnách staletí*, s. 92-96.

³ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 389, 406.

⁴ BOHATCOVÁ, M. *Česká kniha v proměnách staletí*, s. 107-108.

objednavatele. Iluminovaný rukopis často představoval cenu několik domů, u nejhonosnějších rukopisů to znamenalo cenu celého panství.⁵

Významným iluminátorem na začátku 15. století je Mistr Hasenburského misálu. Přízviska se mu dostalo podle jeho nejznámějšího díla, *Misálu pražského arcibiskupa Zbyňka Zajíce z Hasenburka* z roku 1409. Pro toto dílo je příznačný krásný sloh vysoké kvality, ale na druhou stranu se zde začíná projevovat strojenost projevu. Mistr Hasenburský se podílel také na výzdobě *Misálu Jana Strniště z Jablonné, Hnězdenské bible*. Z dalších děl jmenuji nedokončené dílo *Vesperale* a *Matutinale*.

Do stejné doby můžeme zařadit i Mistra Martyrologia, jež má největší podíl na vytváření *Martyrologia z Gerony*. Tento rukopis je spojen s prací dalších dvou iluminátorů, s Mistrem Antverpské bible a s Mistrem Mandevillova cestopisu. Mistr Martyrologia je významnou osobností české knižní malby předhusitské doby. Na jeho dílech spolupracovali bratři z Limburka. Mezi jeho díla patří *Sedlecký graduál* po roce 1410, *Sedlecký antifonář* z roku 1414 a *Hodinky Václava IV.*

Mistr Šellenberské bible je nejvýznamnějším českým iluminátorem pohusitské doby. Byl žákem Mistra Mandevillova cestopisu. Z jeho rukou pochází *Šellenberská bible* pocházející z roku 1440, *Mariánské hodinky* (obr. č. 1), *Sborník Katonových a Senekových spisů* jsou dílem také tohoto mistra.⁶ Kresbu bitevní scény, do níž Mistr Šellenberský promítl vzpomínku na slavné husitské bitvy, můžeme vidět v *Kutnohorském Starém zákonu* z roku 1443.

Mezi pozdně gotické iluminátory řadíme Jana Mikuse a Valentina Noha. Jan Mikus pocházel z Hradce Králové, vystudoval univerzitu, kde získal bakalářský titul. Tento iluminátor pracoval podle vzorů Mistra ES a jeho deskové malby zobrazují rozvinuté krajiny. Mikus se podílel na výzdobě v *antifonáři pro kostel sv. Ducha v Hradci Králové* z roku 1465.⁷ Madonu s Ježíškem (obr. č. 2) můžeme shlédnout v *Kouřimském graduálu* pocházející z roku 1470.⁸

⁵ BRODSKÝ, P. *Krása českých iluminovaných rukopisů*, s.13.

⁶ BRODSKÝ, P. *Krása českých iluminovaných rukopisů*, s. 36-40.

⁷ BOHATCOVÁ, M. *Česká kniha v proměnách staletí*, s. 99-110.

⁸ BRODSKÝ, P. *Krása českých iluminovaných rukopisů*, s. 278.

Významnějším představitelem pozdně gotické výzdoby knihy byl Valentin Noh. S tímto iluminátorem je spojený *Kutnohorský graduál*, v němž je poprvé znázorněno dolování a rudný trh v Kutné hoře (obr. č. 3). Havíři, dělníci a minciři jsou zde zachyceni při různých slavnostech i při pracovních činnostech. Nechybí zde ani starozákonní předobrazy na okrajích stránky. V tomto graduálu můžeme pozorovat vzestup úrovně knižní malby. Graduál zdobí velké listy akantu, které jsou na okrajích zprohýbané. Okraje jsou vyzdobeny také květy plané růže, listy hrachu a vinné révy. Rostlinná symbolika vytváří rám stránky a doplňuje šťastné či nešťastné chvíle ze života Marie a Ježíše (obr. č. 4). Iluminátor už méně využíval předloňové listy Mistra ES a vzorem se stal spíše Martin Schongauer. Z dílny Valentina neznáme jen *Kutnohorský graduál*. Zasloužil se o výzdobu *Kolínského antifonáře* a *Breviře Hanuše z Kolovrat*. Mezi další díla patří *Svatovítský misál* nebo *Lobkovická bible*.⁹

Na přelomu 15. a 16. století působil iluminátor Janíček Zmilelý. Vyučil se v dílně iluminátora Matouše, který působil v devadesátých letech 15. století. Z této dílny si přinesl znalost Schongauerových iluminací. Mezi ranější rukopisy, jež vyzdobil, patří *Mladoboleslavský graduál* (obr. č. 5) a *Franusův graduál* z počátku 16. století. Rám stránky je tu zdoben akantovými vzory se zvířecími motivy. Z jeho rukou pochází výzdoba více graduálů, např. *Žitavský*, *Ostřihomský* a *Litoměřický graduál*. Podílel se také na výzdobě *Jenského kodexu*.¹⁰

Do začátku 16. století je datováno velkolepé dílo, kterým je *Litoměřický graduál*. Jeho autorem je Mistr litoměřického graduálu, který se vyučil v Podunají.¹¹ Autor tohoto graduálu byl mimořádně progresivně nadán a nescházely mu ani mezinárodní kontakty. Mistr litoměřického graduálu vyzdobil titulní list spisu *Životů svatých otců* a hlavní část *Litoměřického graduálu*.¹²

Na závěr nutno podotknout, že iluminace nesloužila jen po stránce estetické k výzdobě rukopisu, ale také byl důležitý vztah obrazu k textu. Iluminace vyjadřovala význam textu. Knižní malba ovšem nemusí vyjadřovat pouhý význam textu, mnohdy

⁹ BOHATCOVÁ, M. *Česká kniha v proměnách staletí*, s. 110-114.

¹⁰ BRODSKÝ, P. *Krásy českých iluminovaných rukopisů*, s. 42-43.

¹¹ BOHATCOVÁ, M. *Česká kniha v proměnách staletí*, s. 114-115.

¹² BRODSKÝ, P. *Krásy českých iluminovaných rukopisů*, s. 42.

byl význam symbolický, duchovní. Mohl vyjadřovat odplatu za lidské činy, nebezpečí číhající na člověka ve světském životě nebo pomíjivý lidský život.

Výzdoba rukopisu souvisí především s typem knihy. V 15. století se rozvíjejí především bible a dále mešní liturgické knihy, z nichž nejvýznamnější je misál a graduál. Výzdobu biblí tvoří zobrazení Ježíše Krista a také postava světce sv. Jeronýma. V misálu a graduálu bývá zobrazen od poloviny 14. století Kristologický cyklus, který představuje soubor vyobrazení Ježíše Krista většinou z časového hlediska.¹³

¹³ BRODSKÝ, P. *Krásy českých iluminovaných rukopisů*, s. 17-23.

3 TIŠTĚNÁ KNIHA

V této kapitole se budeme věnovat vývoji tištěné knihy od jeho počátků až do 18. století. Pokusíme se tedy shrnout změny v rozvoji formální stránky knihy během čtyř století. Nezapomene také zmínit rozdíly v obsahovém složení.

3.1 Knihtisk

Po několik desetiletí se rukopisná kniha rozvíjela současně s knihou tištěnou. Vznikem knihtisku rukopisy hned nezánikly, neboť rukopis stále zastával to, co tištěná kniha ještě nebyla schopna zastat. Šlo spíše o vzájemnou harmonii tištěné a rukopisné knihy.¹⁴

Vynález knihtisku byl znám již od 6. století našeho letopočtu v Číně, kde vznikl jednolistový tisk tzv. deskotisk na základě vynálezu xylografie, jež představuje způsob rozmnožení textu pomocí dřevěného štočku, na kterém je zrcadlově obráceně vyřezáno jedno či více slov. Nejstarší tištěné knihy světa pochází právě z Číny. Knihtisk se dále rozšířil o dvě století později do Japonska, v 10. století se dostal do Korey a v neposlední řadě se s ním setkáváme v Egyptě o dvě stě let později.

Počátky knihtisku v Evropě můžeme zaznamenat již koncem 14. století, kdy byl deskotisk využíván k výzdobě látek. Deskotisk se používal také při množení náboženských obrázků a hracích karet. Teprve roku 1447 vynalezl Johann Gutenberg nový výrobní postup zvaný knihtisk, tzv. tisk z výšky.

Johann Gutenberg byl rodák z německého města Mohuč, který pocházel z rodiny patricijů Gensfleischů. Byl zlatníkem a zabýval se také broušením drahokamů a zrcadel. V letech 1419 - 1420 studoval na univerzitě v Erfurtu. V roce 1428 opustil Mohuč kvůli bojům mezi cechy a patriciátem a odešel do Štrasburku, kde se zabýval přípravnými pracemi pro svůj vynález. V tomto tehdy německém městě strávil léta 1434 - 44. V této době si pravděpodobně nechal vyhotovit knihtiskařský lis u truhláře dle svého návrhu.¹⁵ Následující tři roky o Gutenbergovi nemáme žádné zmínky, až roku 1448 se vrátil zpět

¹⁴ BOHATCOVÁ, M. *Česká kniha v proměnách staletí*, s. 94-96.

¹⁵ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 1029, 204–207, 456, 325.

do Mohuče. Pro svoji činnost si ovšem musel půjčit několikrát finanční obnos od Johanna Fusta, který byl zároveň Gutenbergovým společníkem.¹⁶ Půjčky měly sloužit na nákup technických nástrojů a vybavení Gutenbergovy dílny. Gutenberg se snažil o uskutečnění svého projektu, kterým byla *Biblia latina*. Prodejem této Bible měl Gutenberg vydělat část peněz, které ovšem vložil zpět do činnosti tiskárny. Fust podal na svého společníka žalobu o nedodržení smlouvy. Roku 1455 připadl Fustovi Gutenbergův dům a knihtiskařská dílna.¹⁷ Peter Schöffer, Gutenbergův vyučenec a zeť Johanna Fusta, působil dále spolu s Fustem v Gutenbergově dílně.¹⁸ Podle archivních zdrojů z Mohuče mohl Gutenberg po prohře v soudním sporu dále působit v Mohuči v jiné dílně. Dokládá to finanční pomoc z roku 1462, kterou poskytl Gutenbergovy Konrád Humery, kancléř městské rady. V letech 1462-65 byl Gutenberg nucen pobývat mimo město, a to z důvodu občanské války, která lomcovala Mohuči. V kterém městě se vynálezce knihtisku nacházel přesně nevíme, podle některých odhadů mohl působit ve Frankfurtu nad Mohanem nebo v Etille, kde se mohl skrývat pod přízviskem „Johanes de Altavilla“. Na konci svého života o něj bylo postaráno v družině Adolfa Nasavského, mohučského biskupa. Tím se dočkal prvního veřejného ocenění. Gutenberg zemřel 3. února 1468 v Mohuči.¹⁹

Nejdůležitějším dílem Gutenberga byla ona *Biblia latina*, zvaná také 42 řádková bible nebo „B42“. Dokončena byla roku 1456.²⁰ Obsahuje 1282 stránek, na kterých je text tištěn ve dvou sloupcích. Zveřejněna byla poprvé ve Frankfurtu nad Mohanem roku 1454 ve dvou svazcích. Tato tištěná kniha se snažila přiblížit vysoké úrovni rukopisných knih po výtvarné stránce. Dokládá to první snaha o dvoubarevný červeno-černý tisk. Tiskaři vynechávali místo pro iniciály a titulky, které po vytištění byly domalovány rubrikátorem. K sazbě bylo používáno tiskové písmo, které bylo shodné s texturou rukopisů 14. století. Text byl tištěn pomocí 290 odlitků písmen, z nichž 24 připadalo na velká písmena a 24 na malá písmena, zbylé odlitky

¹⁶ BOHATCOVÁ, M. *Česká kniha v proměnách staletí*, s. 120.

¹⁷ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 326.

¹⁸ BOHATCOVÁ, M. *Česká kniha v proměnách staletí*, s. 120.

¹⁹ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 601, 327–328.

²⁰ BOHATCOVÁ, M. *Česká kniha v proměnách staletí*, s. 120.

představovaly zkratky. Těchto odlitků bylo vyrobeno na 46 000, aby se zajistila nepřetržitá produkce. V Gutenbergově dílně bylo zaměstnáno přibližně 20 pomocníků dvanáct hodin denně, protože jen tak mohlo vzniknout 150 výtisků této Bible na papíru a 30 výtisků na pergamentu.

Mezi nejstarší Gutenbergovo dílo patří *Proroctví o posledním soudu*, známé jako *Sibyllenbuch*. Vzniklo ještě před rokem 1444 ve Štrasburku a čítalo 27 stran. Tento spis vykazuje zatím nízkou tiskařskou úroveň, např. řádky nejsou zarovnané v pravém kraji a nejsou rovné. Mezi další nejstarší spis můžeme zařadit *Almanach pro rok 1448* nebo donát *Ars minor*.²¹ Gutenberg se nejdříve soustředil na tisk malých knížek či kalendářů. Až později se rozhodl tisknout nákladnější bible. V letech 1457 - 58 vydal 36 řádkovou bibli. Byla foliového formátu a obsahovala 1768 stran.²²

Ve zlatnickém řemeslu bylo běžné používání puncovacích razidel a právě tato razidla přivedla Gutenberga na myšlenku ulít kovová písmena. Další podnět, který šel ke vzniku vynálezu, poskytli Gutenbergovi knihvazači, kteří vytlačovali nápisy a letopočty kovovými razidly do gotické vazby knihy. Gutenbergův přínos spočívá v sestavení technologie „multiplikované výroby tiskařského materiálu a povýšil ji na klíčový moment novodobého knihtisku. Podstata technologie spočívala v logickém propojení písmařských, písmoryteckých, kovolijeckých a písmolijeckých operací tak, aby vlastnosti a množství tiskařského materiálu vyhovovaly nikoli jednorázovému, nýbrž opakovanému používání.“²³

Knihtisk se rozvíjel především ve městech, a to z důvodu závislosti na dostatečném množství surovin, na koupi odběratelů, na financích a také na technickém zázemí. Rozšíření knihtisku nabylo rychlého spádu. Nejdříve došlo k rozvoji knihtisku v Německu, odkud se rozšířil do okolních zemí – do Rakouska roce 1461, v Itálii se rozvíjel po roce 1465, ve Francii 1470, dále do Švýcarska roku 1468, Španělska 1472. V Maďarsku a Polsku se rozšířil v roce 1473, v Dánsku v 1482 a na Moravě v roce

²¹ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 881, 326.

²² TOBOLKA, Z. *Knihy : její vznik, vývoj a rozbor*, s. 63.

²³ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 687.

1486.²⁴ Více než 1000 titulů vyšlo do roku 1500 ve dvanácti následujících městech – „v Kolíně nad Rýnem, Štrasburku, Basileji, Augšpurku, Norimberku, Lipsku, Benátkách, Římě, Milánu, Florencii, Paříži a Lyonu. „Podle nejnovějších střízlivých odhadů bylo do konce 15. století vytištěno asi 27 000 tisků [...], a to ve více než 260 místech Evropy. Z toho 77,5% tvořily tisky latinské, 22% tisky v národních jazycích a nepatrnou částku 0,5% tisky hebrejské, řecké a staroslověnské.“²⁵

Mohučský vynález vznikl v době, kdy pro něj byly dány všechny podmínky nutné pro vznik, a to: „probouzející se a rostoucí účast v blahobytu žijícího měšťanstva na vědě vedle účasti duchovních kněží a universitních učitelů, panovnických a šlechtických rodů; dále potřeba za nových duchovních hnutí rychle a lacino rozmnožovat psanou knihu; potřeba bohoslužebných knih v chrámech. Knihtisk svými důsledky patří k největším vynálezům světa.“²⁶

3.2 Prvotisky

Prvotiskem rozumíme tištěnou knihu, která vzniká od vynálezu knihtisku a rozvíjí se do konce roku 1500. Prvotisky jsou vyrobené prostřednictvím pohyblivých liter. Prvotisky se snažily napodobit rukopisnou knihu jak písmem, tak i výzdobou a úpravou.²⁷ Latinské označení prvotisků je inkunábule a znamená tisk v kolébce. Poprvé tento termín užil Bernhard von Mallincrodt, jenž byl děkanem v Münsteru.

Počet prvotisků se udává na 27 500. Jsou psány v různých jazycích, nejvíce však v latině, němčině, italštině a dále pak ve francouzštině, holandštině a španělštině.

Tématem inkunábulí byla teologie či náboženská výchova, renesanční literatura, dále právnické spisy a díla naučné povahy, např. školní donáty.²⁸

²⁴ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 458.

²⁵ BOHATCOVÁ, M. *Česká kniha v proměnách staletí*, s. 121.

²⁶ TOBOLKA, Z. *Knihy : její vznik, vývoj a rozbor*, s.63-64.

²⁷ KTD : *Česká terminologická databáze knihovnictví a informační vědy (TDKIV)* [online databáze]. [cit. 16.3.2015].

²⁸ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 723, 410, 724.

3.2.1 Vývoj na území Čech

Vývoj prvotisků v Čechách se odlišuje od vývoje na Moravě. V Čechách je dnes známo 44 prvotisků, z nichž 39 tisků je českých a 5 latinských. Na Moravě vzniklo 23 inkunábulí, z nichž 2 jsou německé a zbylé jsou latinské.

České prvotisky rozdělujeme podle místa vzniku na pět skupin:

1. Sedm prvotisků vzniklých v Plzni (1468 - 1485/1487).
2. Tři tisky německého tiskaře Johanna Alakrawa působícího ve Vimperku (1484).
3. Dvacet čtyři prvotisků vzniklých v Praze (1487 - 1500).
4. Jeden prvotisk vytištěný tiskařem Martinem z Tišnova v Kutné Hoře (1489).
5. Osm tisků pocházející z tiskárny Mikuláše Bakaláře v Plzni (1498 - 1499).

Na Moravě se prvotisky tiskly na dvou místech: v Brně a v Olomouci. Jednalo se o jednu dílnu Matthiase Preinleina, který působil v Brně v letech 1486 - 1499. V roce 1499 svoji dílnu přesunul do Olomouce.²⁹

3.2.1.1 Prvotisky vzniklé v Plzni

Mezi nejstarší inkunábule na našem území, jež vznikly v Plzni, patří 4 české tisky – *Kronika trojanská*, dvě vydání *Nového zákona* a *neilustrovaný Pasionál* a tři latinské prvotisky – *Statuta synodalia Arnesti*, *Agenda Pragensis* a *Missale ecclesiae Pragensis*.³⁰

Trojanská kronika je první kniha, která byla vytištěna českým jazykem na našem území po roce 1476. Součástí tohoto prvotisku je překlad latinského díla *Historia Troiana*, jež napsal Guido de Columna ve 13. století.³¹ Tento prvotisk je jednosvazkové dílo a obsahuje 195 listů, které jsou sázené v jednom sloupci. Písmo je vytištěno černou barvou a až poté prováděl rubrikátor výzdobu iniciál a nadpisy

²⁹ BOHATCOVÁ, M. *Česká kniha v proměnách staletí*, s. 121-123.

³⁰ BOHATCOVÁ, M. *Česká kniha v proměnách staletí*, s.121-123.

³¹ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 501-502.

červenou barvou.³² Iniciála P na straně 58 je tištěna v barvě textu a jedná se o nejstarší dřevořezovou tištěnou iniciálu (obr. č. 6).³³ Písmeno P je zdobeno akantovým ornamentem s krátkým dřikem, neboli svislým tahem písmen. Vnitřní pole je vykresleno gotickým vzorem tapet s kvítky. Iniciála je zasazena do rámu.³⁴ Úvodní iniciála I byla domalována až po vytištění tisku.³⁵ Kronika obsahuje tzv. ozdůbku Kroniky trojánské, která sloužila k doplnění řádku na konci odstavce. Kronika nemá ještě titulní list, jelikož se rozšířil až koncem 15. století. Explicit tohoto tisku neudává informace o jménu tiskaře ani o místě vydání.³⁶

V kolofónu kroniky je uveden rok 1468, který byl brán jako rok vytištění prvotisku. Postupem času se ale nezdálo být pravděpodobné, že by všechny fáze tisku byly uskutečněny současně v jednom roce. Ze zkoumání Emmy Urbánkové vyšlo najevo, že prvotisk vychází z tzv. oseckého rukopisu *Kroniky trojánské*, ze kterého byl explicit pouze opsán. Pravděpodobněji se tak jeví spíše rok vydání 1476.³⁷

Kronika se dočkala i svého druhého vydání, které vydal roku 1487 tiskař Žaltáře, který byl provozovatelem pražské tiskárny. Tento prvotisk se nám zachoval ve třech exemplářích, které jsou uloženy v Praze v Národní knihovně a Národním muzeu a ve Vídni v Národní knihovně.³⁸

Do skupiny nejstarších českých prvotisků patří ještě *Nový zákon a neilustrovaný Pasionál*. *Nový Zákon* pocházející z roku 1475 má mnoho společných rysů s *Kronikou trojánskou*.³⁹ Je tištěn stejným typem písma a to českou bastardou, která je odvozená z českého rukopisného písma. Tento starý tisk je tištěn ve formátu folia, což je spolu s kvartem nejvyužívanější formát pro české prvotisky. V explicitu se nachází první český signet, což je značka tiskaře či nakladatele tisku. Je veliký 24 x 26mm a zobrazuje

³² BOHATCOVÁ, M. *Česká kniha v proměnách staletí*, s. 125.

³³ HORÁK, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*, s.44-46.

³⁴ BOHATCOVÁ, M. *Česká kniha v proměnách staletí*, s. 141.

³⁵ HORÁK, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*, s.44-46.

³⁶ BOHATCOVÁ, M. *Česká kniha v proměnách staletí*, s. 125.

³⁷ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 502.

³⁸ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 503, 927.

³⁹ BOHATCOVÁ, M. *Česká kniha v proměnách staletí*,s. 126.

dva štítky, které jsou zavěšené na větvičce. Na štítcích je pravděpodobně označen rok vydání prvotisku 1475.⁴⁰

Český *neilustrovaný Pasionál* vznikl nejspíše v letech 1485 - 87. Je psán novou českou bastardou. Byl vytištěn ve dvou sloupcích a obsahuje 276 listů, které jsou ve formátu folia.⁴¹ Tento tisk obsahuje rejstřík, který představuje přehled vrstev a archů a slouží ke kontrole správného složení archů. V tomto prvotisku je rejstřík umístěn na konci. Další zvláštností tohoto prvotisku jsou apertury. Tiskař jimi označovat vrstvy o čtyřiceti listech, které byly označeny písmeny s římskými číslicemi na hořejších okrajích listů.⁴² Text byl tištěn dvěma barvami – černou a červenou. Zároveň zde byl zaveden tisk plných lombard, neboli okrouhlých velkých písmen. „Pasionál tvoří po stránce typografické vrchol nejstaršího období našeho knihtisku.“⁴³

Nejstarší prvotisk v Čechách nechal vytisknout pražský arcibiskup Arnošt z Pardubic. Jedná se o latinský prvotisk *Statuta synodalia Arnesti*. Představují příručku pro katolické kněze, která jim sloužila při bohoslužbách. Kolofón nás informuje, že tato Statuta „byla vytištěna v Nové Plzni dne 26. dubna roku 1476.“ Je psána bastardou českého typu a vytištěna dvoubarevně.⁴⁴ Zvláštností je, že tiskař použil zcela jiný papír než u předchozích inkunábulí.⁴⁵

Druhou latinskou inkunábulí je *Agenda Pragensis*, česky též Agenda pražská. Vznik tohoto prvotisku je kladen mezi roky 1476 - 1479. Jedná se o příručku pro kněze, která je psána gotickým písmem texturou.

Třetí latinský prvotisk představuje *Missale ecclesiae Pragensis*. Ani tato inkunábule se obsahem neliší od předchozích dvou prvotisků, slouží také k bohoslužbám. Explicit neudává vznik tohoto tisku, ale konec dokončení této knihy na rok 1479. Explicit je psán ve verších po italském způsobu.⁴⁶ Písmo se vyznačuje

⁴⁰ HORÁK, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*, s. 25-27.

⁴¹ HOŘEC, J. *Počátky české knihy*, s. 38.

⁴² HORÁK, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*, s. 25, 28, 31.

⁴³ BOHATCOVÁ, M. *Česká kniha v proměnách staletí*, s.130.

⁴⁴ HORÁK, F. *Pět století českého knihtisku*, s. 10.

⁴⁵ BOHATCOVÁ, M. *Česká kniha v proměnách staletí*, s. 127.

⁴⁶ HORÁK, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*, s. 40.

tučnými a slabými tahy, strana působí už jednotnějším dojmem. Tento misál je „první úplnou tištěnou knihou tohoto druhu v celé západní Evropě.“⁴⁷

3.2.1.2 Prvotisky vzniklé ve Vimperku

Druhým místem, kde se v Čechách rozšířil knihtisk, byl Vimperk. Zde se usídlil německý tiskař Johann Alakraw. V roce 1482 působil jako společník Benedikta Mayera v Pasově. O dva roky později začal Alakraw působit ve Vimperku. V těchto letech se Vimperk nacházel na důležité obchodní stezce, která vedla z Pasova do Prachatic. Alakraw vydal ve Vimperku tři tisky, dva latinské spisy – Pseudo-Augustinus *Soliloquia* a Albertus Magnus *Summa de eucharistiae sacramento*, a *Minuce na rok 1485*. Inkunábule byly vydány v roce 1484.⁴⁸

Alakrawovy spisy byly tištěny písmem s italskými vlivy, které si s sebou přinesl Alakraw z Pasova, byla jím rotunda zhotovená Edwardem Ratdoltem.⁴⁹ V incipitu Alakraw uvádí údaje o autorovi spisu a dále je incipit doplněn ještě věcným názvem knihy.⁵⁰ Vimperské prvotisky obsahovaly již explicity se jménem tiskaře, údaje o místě tisku a dataci. Spis *Summa* od Alberta Magni obsahuje navíc na začátku knihy rejstřík. Třetí spis vytištěný ve Vimperku je *Minuce na rok 1485*, neboli český lunární kalendář. Tento kalendář je sestaven Vavřincem z Rokycan a byl vytištěn černě. Mimo jiné obsahuje tento kalendář diagram Měsíce.⁵¹ *Minuce* je „nejstarší český nástěnný kalendář a tiskař na něm není uveden. Bylo tomu tak proto, že to byl pouze tisk příležitostný, pro podnik Alakrawův málo významný“.⁵²

3.2.1.3 Prvotisky vzniklé v Praze

Po Vimperku se dále knihtisk rozšířil také v Praze. Zde působili tři tiskaři. První tiskař označovaný jako Tiskař Žaltáře vytiskl dva tisky – Žaltář a druhé vydání *Kroniky trojánské*. Dalším tiskařem byl Tiskař Pražské bible, který nechal vytisknout 13 tisků.

⁴⁷ HORÁK, F. *Pět století českého knihtisku*, s. 10.

⁴⁸ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 46.

⁴⁹ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 46.

⁵⁰ HORÁK, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*, s. 40.

⁵¹ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 46.

⁵² HORÁK, F. *Pět století českého knihtisku*, s. 10.

Mezi jeho známé tisky patří *Pražská bible*, kronika *Martimiani*, dále *Ezop*, tři *Minuce na léta 1489 – 1492*, ilustrovaný *Pasionál*, *kalendář s praktikou na rok 1496*, *artikule zemského sněmu z roku 1497*, ilustrovaný *Nový zákon*, *Zřízení zemské* (Vladislavské), *překlad dvou listů* humanisty Marsilia Ficina, *Kompaktáta a Usnesení sněmovní o policejním řádu*. Posledním tiskařem, který působil v Praze, byl Tiskař Korandy. Díky tomuto tiskaři jsou nám dnes známy prvotisky *Minuce* na léta 1493, 1496 a 1497 a dále pak *Praktika kolínská na rok 1493*. Poslední výtisk, jež přidělujeme také tomuto tiskaři, se nazývá *Traktát o velebné svátosti oltářní*.⁵³

3.2.1.4 Prvotisky vzniklé v Kutné Hoře

Knihtisk se šířil dále a dal vzniknout tiskárně v Kutné Hoře. Za působení Martina z Tišnova v roce 1489 vznikla *Kutnohorská bible*. Tento tiskař je po Johanu z Alakrawu považován za druhého představitele knihtisku v Čechách. Prvotisk vytištěný v Kutné Hoře se skládá ze 612 listů velikosti fólia, které jsou opatřeny 116 dřevořezy.⁵⁴ Dřevořezy jsou imitacemi obrazů Norimberské bible, kterou vydal Anton Koberger. Nešlo o přímé kopírování obrazů z této bible, ale jednalo se o zjednodušené překreslování, mnohdy sloužila *Norimberská bible* jen k inspiraci.⁵⁵ Na konci knihy se objevuje znak Kutné Hory s W.⁵⁶ Tento signet je českého původu a jsou na něm zobrazeny dvě havířské postavy v kápích, které drží znak Kutné Hory. Na vrcholu znaku se tyčí W, které je symbolem krále Vladislava II. Symbol českého krále zdobí koruna. Celý signet je čtvercový dřevořez.⁵⁷

3.2.1.5 Prvotisky vzniklé opět v Plzni

Na konci 15. století se knihtisk opět vrátil do Plzně, kde působil tiskař slovenského původu Mikuláš Bakalář. Po studiu v Krakově se přestěhoval do Plzně před rokem 1493. Celkem vydal asi 26 tisků, z toho osm z nich vytiskl v letech 1498 - 1499. Mezi ně patří *Život Mohamedův*, *Traktát o Zemi svaté*, *Lucidář*, následuje *O následování Krista Pána*, *Traktátek o divích při velebné svátosti*, *Podkoní a žák*,

⁵³ BOHATCOVÁ, M. *Česká kniha v proměnách staletí*, s. 133.

⁵⁴ HORÁK, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*, s. 55.

⁵⁵ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 566,470.

⁵⁶ BOHATCOVÁ, M. *Česká kniha v proměnách staletí*, s. 134-135.

⁵⁷ HORÁK, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*, s. 55.

Život Adama a Evy a konče Žaltářem. Zbylé tisky vyšly na počátku 16. století. Zde jmenujme *Kroniky římské o čtyřech stěžejních ctnostech*, *Spis o Nových zemích*. Známé jsou dále *Knihy žalmové jsou složeny od svatého Davida*, *Kronika o narození velikého Alexandra Makedonského a Minuce na rok 1514*.⁵⁸

Bakalářovy inkunábule, jež byly vydány před rokem 1500, jsou osmerkového formátu o 150 listech, kromě Žaltáře, ten obsahuje 157 listů. Knihy jsou psány švabachem, který si Mikuláš přivezl z Norimberku.⁵⁹

3.2.2 Iluminátoři prvotisků

V knižní malbě prvotisků knihtisk zpočátku nezpůsobil žádné výrazné změny oproti rukopisům. Vytiskované prvotisky často knižní malbu postrádaly, neboť ji tam měl iluminátor teprve dokreslit.⁶⁰ Postupem času se do volného místa, které bylo vyhrazeno pro iniciálu, tiskla malá literka, tzv. representanta, která měla usnadnit práci iluminátorovi, aby nedopatřením nezaměnil písmeno za jiné. První representantu v českých prvotiscích můžeme spatřit v Dlabačově *Novém Zákonu* z let 1485 - 87.⁶¹ Domalováním iniciál do vytiskovaného textu se inkunábule měly co nejvíce přiblížit rukopisům.⁶²

Iluminátoři také používali náčrtníky, které jim sloužily k zaznamenávání již provedených iluminací a následně byl využit jako přehled námětů. V našich zemích se nepoužívaly náčrtníky, ale vzorníky, které nabízely ukázky iluminátorových prací budoucímu zákazníkovi.

Některá vyobrazení mohou mít více způsobů. I když mají stejný význam, umělecky jsou zpracované rozdílně. Je to pozorovatelné např. u Narození Páně, které zobrazuje ležící Panu Marii s dítětem vedle ní. Jestliže se ale Pana Marie u Ježíška modlí a klečí, používá se termín Adorace Děcka. V případě Ukřižování bývá Ježíš

⁵⁸ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 86-87.

⁵⁹ BOHATCOVÁ, M. *Česká kniha v proměnách staletí*, s. 138.

⁶⁰ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 389, 406.

⁶¹ HORÁK, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*, s. 44.

⁶² VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 389, 406.

zobrazen na kříži bez dalších osob nebo se sv. Máří Magdalénou pod křížem. Samotný Ježíš Kristus bývá iluminován také v různých způsobech. Jedním ze způsobů je zobrazení Ježíše jako dobrého pastýře s ovci. Další možnou variantou je znázornění zmrtvýchvstání Ježíše, na kterém jsou vidět rány od hřebů a kopí.

Velmi zajímavě iluminované jsou okraje stránky, kam nezasahoval text. Okraj stránky je vymalován ornamentální výzdobou, která vybíhala z iniciály a vytvořila rámeček stránky. Jedná se o tzv. bordury. V těchto bordurách se mohou objevovat tzv. drolerie, neboli žertovné scény, které sloužily k odlehčení textu. Zde bývá vykresleno např. zpěvné ptactvo, negativní postavy jako démoni, různá monstra a nebo nestvůry jako je drak. Ne náhodou byli zobrazováni v boji, což mělo symbolizovat Apokalypsu.⁶³

Jak už bylo zmíněno, výzdoba prvotisků se příliš nelišila od výzdoby rukopisů. Z toho vyplývá vznik stejných typů knih jako u rukopisů. Vznikají rovněž spisy potřebné při bohoslužbách např. misály a agendy. Dále vznikaly kroniky, lunární kalendáře, traktáty a žaltáře.

3.3 Staré tisky

Starý tisk představuje knihu, která byla vytištěná od roku 1501 do roku 1800. Příležitostně může být horní hranice určena datem zavedení strojového tisku v 19. století, přičemž v Čechách to znamená rok 1860.⁶⁴ V 16. století se mění poslání knihy. Jejím hlavním úkolem bylo šířit vzdělanost nejen v prostředí klášterů a církví, jak to bylo běžné dosud, ale má sloužit i úředníkům, žákům, řemeslníkům i podnikatelům. V této době se utvořila struktura knihy, jak ji známe dnes.⁶⁵

3.3.1 Vlastnosti knihy

Vlastnosti knihy se měnily v závislosti na době, ve které se kniha vyvíjela. V době renesanční se česká kniha po technické stránce zdokonalovala. Pomalu se začínáme setkávat s očíslováním jednotlivých listů, např. v překladu *Barlaama a Josafata* Mikuláše Bakaláře z roku 1504. Běžné je užívání rubrik a různých typů

⁶³ BRODSKÝ, P. *Krásy českých iluminovaných rukopisů*, s. 13, 17-23, 332, 333.

⁶⁴ KTD : *Česká terminologická databáze knihovnictví a informační vědy (TDKIV)* [online databáze]. [cit. 17.3.2015].

⁶⁵ BOHATCOVÁ, M. *Česká kniha v proměnách staletí*, s. 145.

velikostí písma pro názvy a nadpisy. V druhé polovině 16. století měla každá kniha již titulní list, který byl ilustrační nebo dekorativní. Knihu uváděla předmluva nebo oslavná báseň. V této době je tzv. paginace, což je stránkování, už častějším jevem. Objevuje se spíše ve větších dílech. Titulní strana byla tisknuta dvoubarevně.

V renesanci se kniha po výtvarné i textové stránce zdokonalila a dřevořez už nepostačoval. V baroku se proto musela najít nová technika, která by dřevořez nahradila. Stal se jí mědiryt. Mědiryt znázorňoval malbu jemných čar, jejich světla a stíny, které podtrhovaly tvárnost postav a věcí. Spojení tisku z výšky s mědirytem nebylo zpočátku ještě bezchybné. Tisk se musel provádět na dvakrát. Nejdříve se tiskla zvlášť sazba a poté výtvarná výzdoba. Z toho důvodu byly mědiryty tisknuty na samostatnou stránku před titulním listem. Vzniká tak frontispice. Technika mědirytu byla ovšem nákladnější než dřevořez, a to se příležitostně projevilo v šetření na sazbě a tisku.

V knize v období rokoka a klasicismu, působí písmo, výzdoba a ilustrace harmonickým dojmem. O to se zasloužilo několik vynikajících tiskařů v různých zemích. Kulturní podmínky v této době se více orientovaly na hlavní město říše, jímž byla Vídeň. Zde působili významní tiskaři např. Trattner, Kurzböck. Praha ovšem nezažala a činná byla např. arcibiskupská tiskárna, která vytiskla pozoruhodné Pelcovy *Stručné dějiny Čechů* pocházející z roku 1774 nebo spis *Bohemia docta* Bohuslava Balbína z roku 1776.⁶⁶

3.3.2 Druhy písma

Vývoj směřující od individuální k tištěné knize zapříčinil vývoj v písmu a jeho využití. Dochází k vybavení tiskáren, které nakoupily typografické materiály.⁶⁷

Spolu s knihou se vyvíjelo i písmo. Z hlediska struktury a tvaru dělíme písmo na gotické, novogotické, goticko-humanistické a humanistické. Mezi gotické písmo řadíme texturu a bastardu. Švabach a fraktura jsou řazeny do skupiny novogotických písem. Rotunda a gotikoantikva představují goticko-humanistické písmo. Antikva je písmo

⁶⁶ HORÁK, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*, s. 68, 102, 106, 150, 200.

⁶⁷ BOHATCOVÁ, M. *Česká kniha v proměnách staletí*, s. 145.

humanistické.⁶⁸ Vývoj jednotlivých druhů písem jsem zachytila do tabulky pro lepší přehlednost.

		Vývoj druhů písem od 15. do 18. století na českém území																										
		15.						16.						17.						18.								
		10.	20.	30.	40.	50.	60.	70.	80.	90.	10.	20.	30.	40.	50.	60.	70.	80.	90.	10.	20.	30.	40.	50.	60.	70.	80.	90.
Styl	Renesance																											
	Baroko																											
	Rokoko a klasicismus																											
Druh písma	Textura																											
	Bastarda																											
	Švabach																											
	Fraktura																											
	Rotunda																											
	Antikva																											

Časová hranice stylů dle HORÁK, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*, s.57,99,146,199
 Vývoj jednotlivých druhů písem přeneseno z textu.

⁶⁸ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 685–686.

3.3.2.1 Textura

Nyní se budeme věnovat jednotlivým druhům písma. Jak již bylo už v předešlé kapitole zmíněno, textura představuje formu gotického písma, která se vyvinula z minuskule rukopisů 14. století. Jedná se o nejstarší formu tohoto písma. Věrně napodobovala rukopisné předlohy ve středověku. Je pro ni charakteristická velkolepá okrasná výzdoba, půdorys ve tvaru čtverce a jednotný řád.⁶⁹ Charakteristickými znaky textury 1. poloviny 15. století je hranatost, nesnadná čitelnost textu nebo lomené oblouky.⁷⁰ Pro tento druh písma jsou typické rovné linie, ostré úhly a písmena jsou k sobě více spjata.⁷¹ Textura se rozvíjela v několika zemích, např. ve Francii, kde je spojována se jménem Jean Dupré. Texturou byly tištěny především latinské spisy v 1. polovině 16. století. Delšího trvání měla textura v Anglii a Nizozemí. V těchto zemích byla využívána až do 17. století. V Nizozemí se textura objevovala mimo jiné i v deskotiscích a blokových knihách.⁷²

V českých zemích se s texturou můžeme setkat u Tiskaře Arnoštových Statut, který v letech 1476 - 79 vydal *Agendu Pragensis* a *Missale Pragense* z roku 1479. Textura se vyznačovala jednou zvláštností - lomeným okrajem u svislé linie velkých písmen.⁷³ Později se usoudilo, že v uvedených tiscích se nejedná o texturu, protože neodpovídá definici textury a navíc nevykazuje charakteristiku formálního knižního písma. Texturu vlastnil Konrád Baumgarden, jenž byl činný v Olomouci v letech 1500 - 1502. Tuto texturu dolnoněmeckého řezu zřejmě přivezl z Gdaňska. Texturu středoevropského řezu používali v 16. století tiskaři Alexandr Aujezdský, Jan Severýn, Jiří Melantrých z Aventýnu a také Mikuláš Konáč z Hodiškova. Textura se postupem času sázela do nadpisů.⁷⁴ Písmo, které se používalo k estetickému zvýraznění nadpisů, titulních stran a jiných důležitých částí textu je označováno jako tzv. vyznačovací

⁶⁹ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 685-686, 881.

⁷⁰ MUZIKA, F. *Krásné písmo ve vývoji latinky I.*, s. 325 .

⁷¹ HORÁK, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*, s. 15 .

⁷² VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 881.

⁷³ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 881-882.

⁷⁴ MUZIKA, F. *Krásné písmo ve vývoji latinky I.*, s. 329.

písmo.⁷⁵ Již zmiňovaný tiskař Alexandr Aujezdský vytiskl texturu ve zvláště provedeném titulním listu *Práv městských Brykcího u Lieska* z roku 1536. Texturu sázeli i českobratřští tiskaři v Ivančicích v titulním listu spisu *Písň duchovní* roku 1564. V *Kancionálu Blahoslavově* z roku 1576 se vykytuje také toto gotické písmo.⁷⁶

3.3.2.2 Bastarda

Dalším gotickým písmem, který se rozvíjel, byla bastarda. Spolu s texturou vznikla bastarda na území Německa. V tomto písmu můžeme vidět prvky z více stylů. Bastarda působí okrasným a vzdušným dojmem, „byla kudrlinkovitá, vyznačoval ji sloní chobot.“⁷⁷ Sloním chobotem nazýváme křivky u velkých písmen, které se stáčejí zpravidla doleva. Charakteristické je písmeno ‘a’, které má jen jedno bříško oproti textuře, písmeno ‘b’ je naopak dvojbříškové. Toto písmo se rozvíjelo především v zemích severně od Alp, v Anglii, Belgii, Nizozemsku a Německu. Pro německou „honorýnskou bastardu“, jež se vyvinula na konci 15. století, je typické kuličkovité ukončení horních tahů u malých písmen ‘b, d, h, l’. Zajímavostí u „wittenberské bastardy“ je kolmá zdvojená malba u velkého písmene Z.⁷⁸

V Čechách se po celé 15. století stala bastarda nejpoužívanějším českým knižním písmem. Na českém území rozlišujeme tři kategorie tohoto písma. Prvním typem je česká bastarda okrouhlá, která umožňovala rychlejší provedení písma. Jsou jí psány rukopisy ze 14. a 15. století především z husitského období. Rychlejšího psaní bylo dosahováno pomocí kursivního zaoblení. Jednotlivá písmena byla psána osamoceně. Písmový obraz se jevil jako široký, nízký a tučný, což přispívalo k čitelnosti písma. Tento typ písma můžeme vidět např. v *Bibli Litoměřické* z roku 1411, ve o tři roky starším musejním rukopisu Husovy *Postilly*, v *Kutnohorské Bibli* pocházející z roku 1489, v *Bibli Tábořské* z druhé poloviny 15. století. Vyskytuje se v mnoha dalších rukopisech jako je rukopis *Beliala* z roku 1450, dále v rukopisu *Zjevení sv. Brigity Tomáše ze Štítného* z roku 1453, v rukopisu *Dalimilovy kroniky*, který vznikl v roce 1459.

⁷⁵ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 274-275.

⁷⁶ MUZIKA, F. *Krásné písmo ve vývoji latinky I.*, s. 329.

⁷⁷ TOBOLKA, Z. *Knihy : její vznik, vývoj a rozbor*, s. 93.

⁷⁸ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 94.

Druhou kategorií představovala bastarda lomená, jež se vyskytovala v knihách 15. a 16. století. Byly to rukopisy, které byly většinou iluminované a byly bohatě zdobeny ornamentální dekorací. Proto se v těchto rukopisech věnovalo větší pozornosti i písmu. Bastarda se vyznačovala hranatostí a tučným písmovým obrazem. Od druhé poloviny 15. století se však od tučnějšího písma opouštělo a písmo bastardy bylo spíše hubenější a také světlejší. Lomená bastarda později vytlačila texturu, kterou byly psány především české náboženské texty. Tento druh bastardy najdeme např. v *Boskovické Bibli* z počátku 15. století. Dalším příkladem je *Bible Pernštejnská* ze sedmdesátých let tohoto století.

Posledním typem české bastardy je bastarda hrotitá. Jedná se o lomenou bastardu, jejíž kresba je ovšem úzká a lomená. Oblé tahy a dřívky písmen jsou špičatě zakončeny. V tomto písmu je charakteristický výskyt častých zaoblených sloních chobotů. Hrotitou bastardou byly psány nejen české texty ale i latinské liturgické texty, jako je např. *Plzeňský misál Víta soukeníka* z roku 1485. V 70. a 80. letech 16. století je zachycena současně lomená i hrotitá bastarda v *Malostranském Graduálu* a *Písně chval božských*, neboť tyto dvě formy bastardy získávají převahu od druhé poloviny 15. století.⁷⁹

3.3.2.3 Švabach

V Německu se z bastardy vyvinulo nové novogotické písmo, tzv. švabach. Poprvé byl užit roku 1485 knihtiskařem Friedrichem Creussnerem, jež pocházel z Norimberka.⁸⁰ Švabach se opíral o kurzívu a o další nové prvky z bastardy.⁸¹ Kresba velkých a malých písmen vytváří harmonii. Majuskule švabachu jsou čitelnější než jak tomu bylo u textury. Sazba je vyrovnanější a „příjemný rytmus řádků vyrovnaných liter zvyšuje čitelnost.“⁸² Obraz písma je „dostatečně okrouhlý a dotažnice většinou dosti dlouhé, aby byla čitelnost řádků v kompresní sazbě uspokojující, avšak nikoli zase tak dlouhé, aby nabyly vrchu na úkor vlastního písmového obrazu.“⁸³ Celkový obraz tohoto písma je široký, což se projeví neekonomičností potištěné stránky. I přesto se ale stal

⁷⁹ MUZIKA, F. *Krásné písmo ve vývoji latinky I.*, s. 442-448.

⁸⁰ TOBOLKA, Z. *Knihy : její vznik, vývoj a rozbor*, s. 93.

⁸¹ MUZIKA, F. *Krásné písmo ve vývoji latinky I.*, s. 472.

⁸² MUZIKA, F. *Krásné písmo ve vývoji latinky I.*, s. 472.

⁸³ MUZIKA, F. *Krásné písmo ve vývoji latinky I.*, s. 472.

nejrozšířenějším písmem do druhé poloviny 16. století především v Německu, Nizozemí a Anglii.

Do českých zemí se švabach rozšířil z Německa, neboť jsme byli podřízeni jeho kulturním vlivům.⁸⁴ S tímto novogotickým písmem se poprvé na území Čech setkáváme u pražského tiskaře Benedy, který švabachem vysázel *Praktiku Kolínskou* z roku 1492 a o rok později vytiskl Korandův *Traktát o velebné a božské svátosti*. Dále se švabach rozšířil do dílny Mikuláše Bakaláře, který vydal *Traktát o zemi svaté*, překlad cestopisu Bernarda Breitenbacha. V polovině následujícího století vlastnil Jiří Melantrich z Aventýnu svůj vlastní švabach, který byl o trochu rozdílný než písmo dostupné. Tento švabach je pojmenován jako Melantrichův švabach. Švabach používali také českobratrské tiskárny v Ivančicích na Moravě tisknouc především kancionály a bible.⁸⁵ Ve 20. letech 16. století švabach vytlačil definitivně bastardu. Jakmile se u nás začala používat antikva, získal švabach výsadní postavení v českých a německých spisech. V českých zemích a na Moravě se švabach používal nejdéle, působil zde totiž až do 19. století.⁸⁶

3.3.2.4 Fraktura

Současně se švabachem se ve dvacátých letech 16. století v Německu rozvíjelo druhé novogotické písmo. Byla jím fraktura. Je to písmo podobné švabachu, ozdobné a kulaté. Poprvé byla užita roku 1512 Hansem Schönspergerem v modlitební knížce císaře Maxmiliána I. Teprve po dvanácti letech se setkáváme s její konečnou podobou v Norimberku, kterou vytvořil Hans Neudörffer a Hieronymus Andreaš.⁸⁷ Ve fraktuře se objevují některé prvky typické pro švabach, např. dířky písmene 'f' a ostrého 's', které se ostře sbíhají. Kresba hrotitého ukončení minuskulí je naopak charakteristická pro texturu a ve fraktuře se také objevuje.⁸⁸ Kresba velkých písmen vyšla ze švabachu. Fraktura se vyznačuje užším písmovým obrazem, a tím také šetří tiskařskou barvu a papír. Toto písmo bylo používáno nejen jako textové písmo, ale sloužilo také k sazbě

⁸⁴ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 870.

⁸⁵ MUZIKA, F. *Krásné písmo ve vývoji latinky I.*, s.477-478.

⁸⁶ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 870.

⁸⁷ TOBOLKA, Z. *Knihy : její vznik, vývoj a rozbor*, s. 94.

⁸⁸ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 274-275.

nadpisů, tedy jako písmo vyznačovací. Tento druh písma sloužil nejdříve jako vyznačovací písmo a teprve od roku 1560 jím byly sázeny německé texty. Jak se fraktura vyvíjela, došlo k vytvoření několika typů tohoto písma. Mezi tři nejstarší typy fraktury patří Gebetbuchfraktur, Teuerdankfraktur a Gilgengartfraktur. Názvy těchto druhů fraktur se jmenují podle publikací, v nichž se konkrétní fraktura vyskytuje.⁸⁹ V Německu bylo toto písmo rozšířeno ve Wittenberku a Štrasburku. Dostalo se také do států severní Evropy, do baltských zemí, Polska a samozřejmě i k nám prostřednictvím pražského tiskaře Bartoloměje Netolického, který frakturu měl od roku 1542.⁹⁰

V Čechách se fraktura stávala hlavním písmem pro tisk českých knih. Čeští tiskaři ji měli v různých verzích, např. Jiří Melantrych vlastnil Gebetbuchfraktur a Teuerdankfraktur, které uplatnil při tisku titulních listů *Bible Melantrycha* z roku 1570 a spisu *Masopust* od Vavřince Leandra Rvačovského roku z roku 1580. V Mathioliho *Herbáři* z roku 1596 nebo ve spisu Matouše Konečného *Teatrum divinum* z roku 1616 se objevuje fraktura Neudörffer-Andreäova, jíž tiskli Daniel Adam a Samuel Adam z Veleslavína. Zvlášť povedeným tiskem jsou titulní listy žaltáře z *Písní duchovních* z roku 1615, jež vytiskla českobratrská tiskárna v Kralicích. Jedná se o nejkrásnější uplatnění „fraktury v dobových dřevořezových rámcích“.⁹¹ Tato tiskárna použila frakturu na výzdobu nádherných titulních listů šestidílné *Bible Kralické* z let 1593 - 94.⁹²

3.3.2.5 Rotunda

Další písmo, jež se posléze také rozšířilo do českých zemí, je goticko-humanistické písmo rotunda. Vyvinula se na konci 13. století v Itálii, Francii a Španělsku z gotické minuskule bohoslužebných a právnických rukopisů. Některými prvky se podobala textuře, která se s rotundou vyvíjela souběžně, např. výzdobou a pravidelně tučnou kresbou. Naopak od textury se liší písmový obraz rotundy, který je širší, lomení liter je umírněné. Jednotlivá písmena jsou dobře odlišena, a proto nemusela být písmena tak velká jako u textury. Svislé tahy písmen, neboli dřívky, jsou dole rovně

⁸⁹ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 274-275.

⁹⁰ TOBOLKA, Z. *Knihy : její vznik, vývoj a rozbor*, s. 94.

⁹¹ MUZIKA, F. *Krásné písmo ve vývoji latinky I.*, s. 492.

⁹² MUZIKA, F. *Krásné písmo ve vývoji latinky I.*, s. 492-493.

zakončeny.⁹³ V 15. století zaznamenala rotunda svůj největší rozvoj. V rotundě se můžeme setkat s novými kurzivními vlivy z cizích písem, zjevné jsou i vlivy humanistické minuskuly. Tisková rotunda se šířila do Evropy z Benátek, proto se pro ni zažilo pojmenování *littera Veneta*. V průběhu 15. století získala větší oblibu zdokonalená rotunda Nicolase Jenson, jež vyryl přibližně šest druhů rotundy po roce 1474. Italská rotunda se používala nejen jako textové písmo, ale i jako vyznačovací písmo.

Rotundu na území Čech máme spojenou se jménem Janem Alakrawem, který působil ve Vimperku v roce 1484. Tímto písmem vytiskl 2 spisy latinské. Prvním z nich je *Soliloquia* od svatého Augustina a druhý nese název *Summa de eucharistiae sacramento* od Alberta Magni. Třetím tiskem, který vytiskl Alakraw byl český *Lunární kalendář* od Vavřince z Rokycan. Tyto tři spisy vydal během jednoho roku – 1484. Dalšími tiskaři, kteří používali rotundu během 15. století v Čechách, byl Konrád Stahel a Matouš Prenlein v Brně a posléze v Olomouci. Vydávali se za tzv. impressores Veneti, neboť působili v Benátkách, které byly hlavním centrem rozvoje rotundy. Svoje zkušenosti aplikovali do svých tisků, které se pyšní evropskou úrovní, zvláště spis *Chronica Hungarorum* z konce 80. let 15. století. Počátkem následujícího století rotundu vlastnil Konrád Baumgarten v Olomouci a Liborius Fürstenhain, jež vytiskl knihu *Marci ad Moravorum pueritiam pegagogus Grammatices*, která byla sázena trochu ledabyle. V roce 1510 sázel rotundou Oldřich Velenský v Bělé pod Bězdězem v titulním listu a v textu *O rytíři křesťanském* od Erasma Rotterdamského. Od poloviny 16. století se rotunda využívala jako vyznačovací písmo. Dokazuje to Ondřej Dušík z Litoměřic, jež tiskl rotundou od roku 1542 tituly a nadpisy.⁹⁴

3.3.2.6 Antikva

Za zmínku stojí humanistické písmo antikva. Vzniklo jako kopie humanistických rukopisů, jež byly psány latinsky. Jedná se o svislé tiskové písmo, které se vyznačovalo stínováním. Velká písmena tohoto písma se podobají starořímským majuskulím a malá písmena vycházejí z karolínského písma. Typické jsou stínované

⁹³ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 761.

⁹⁴ MUZIKA, F. *Krásné písmo ve vývoji latinky I.*, s. 244-248,356,363.

kolmé i oblé tahy a svislé horní i dolní dříky končí patkami. Význačným prvkem antikvy jsou minuskulní písmena 'a, g', která mají dvě bříška. Antikva jako jediné písmo si zakládá na světlosti obrazu písma. Od 15. století antikva prošla několika fázemi.⁹⁵ První fáze tohoto písma je antikva renesančního typu, která se rozvíjela v renesanci a v baroku. Druhým typem je antikva benátského typu. Jak název napovídá, antikva se rozvinula do své dokonalé podoby v Benátkách.⁹⁶

Vývoj humanistické antikvy v Čechách byl ovlivněn historickými a ekonomickými hledisky. Rozšíření antikvy kromě toho záviselo na německy mluvících zemích, které tiskly antikvou jen latinské texty. V 15. a 16. století byla na českém území rozšířena gotická a novogotická písmena, která lépe vyjadřovala fonetickou stránku českého jazyka. Do třicátých let 16. století se v našich končinách používal švabach, který vyhovoval jak českým, tak i latinským spisům.⁹⁷ Antikva k nám začíná pronikat na počátku tohoto století jako písmo latinských textů. Proběhly i pokusy o zavedení antikvy pro tisk českých textů, avšak ve své době nenalezly uplatnění. Jedním z nich byl tisk *Gramatiky české* v roce 1533, který provedl Kašpar Argus Prostějovský. Autorem byla trojice Beneš Optát, Petr Gzela a Václav Philomat. Benátská antikva je tu použita pouze v nadpisech kapitol a záhlavích, jako textové písmo je užit švabach. Z této dílny vyšel ještě *Nový zákon* ode vydání Erasma Rotterdamského. Totéž dílo je psáno patrně antikvou německého původu. V roce 1537 se setkáváme s antikvou jako textovým písmem v díle *Lexicon symphonum* od Zikmunda Hrubého z Jelení. Tento spis byl vytištěn v Basileji Johannem Frobeniusem. Lexicon byl příkladem už zdárné a krásné antikvy, ale i tento pokus tisknout češtinu antikvou se neujal, neboť se s antikvou setkáváme až o sto let později.⁹⁸

Z tabulky je vidět, že k sazbě tisků, které se vydávaly na našem území, se používala spíše gotická a novogotická písmena. Nejpoužívanějším písmem renesance, tedy v 15. a 16. století, byla textura a bastarda. V následujícím století, kdy baroko bylo v Čechách už v plném proudu, bastardu a texturu nahradil švabach a fraktura, které byly

⁹⁵ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 55-56.

⁹⁶ MUZIKA, F. *Krásné písmo ve vývoji latinky II.*, s. 90, 93, 94, 99-100.

⁹⁷ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 57-58.

⁹⁸ MUZIKA, F. *Krásné písmo ve vývoji latinky II.*, s. 111-112.

používány od druhé poloviny 18. století. Naopak goticko-humanistická a humanistická písmena, jakými jsou rotunda a antikva, jež se rozvíjejí pouze v renesanci, se na českém území příliš neujala. A to z toho důvodu, že převládal názor, že humanistická písmena nedovedou dobře vyjádřit fonetickou stránku českého jazyka.⁹⁹

3.3.3 Titulní list

Titulní list je hlavní vstupní list knihy. Počátky titulního listu najdeme v 15. století, kdy představoval ještě prázdnou stranu, která měla chránit první list knihy. Později se na lícovou stranu tohoto listu umisťoval tzv. incipit, neboli začáteční slova knihy. Tím vznikl titulní list s titulní stranou. Takto řešený titulní list najdeme např. ve spisu *De modo studendi in untroque iure* Johanna Jakoba Canise, vytištěného na Moravě roku 1488 nebo v českém Korandově spisu *Traktát o velebné a božské svátosti oltářní* z roku 1493.¹⁰⁰ Tento titulní list byl jednoduchý a obsahoval pouze věcný název bez autora. Titulní list tak, jak ho známe dnes, se vyvinul až s rozvojem tištěné knihy. Nejstarší titulní list pochází z roku 1463, jenž se nachází v díle papeže Pia II. *Bulla Cruciatia Sanctissimi Domini nostri Pape contra Turcos*, vydaného Fustem a Schöffferem. Postupem času se na titulní list zaznamenával nejen název a jméno autora, ale i místo vydání a jméno nakladatele a tiskaře. Takový titulní list shledáme v knize *Exercitium super tractatus parvorum logicalium Petri Hispani* od Jana z Hlohova. Titulní list vytvořil tiskař Wolfgang Stöckel roku 1500 v Lipsku. Přibližně od roku 1520 se titulní list nacházel v každé knize a obsahoval již údaje „věcný název, spisovatel, místo tisku, nakladatel a letopočet.“¹⁰¹ V této podobě se titulní list zachoval až dodnes.

V renesanci působí titulní listy harmonickým dojmem.¹⁰² Renesanční ilustrační titulní listy obsahují ilustrace, které znázorňují obsah knihy. Listy jsou tisknuty dřevořezem, který zabírá většinu stránky. Vznikají rovněž titulní listy typografické, pro které je charakteristická záliba v geometrických tvarech. Tyto listy mají tzv. ztrácející se sazbu, která je uspořádaná do rovníramenného trojúhelníku, jehož vrchol směřuje

⁹⁹ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 57-58.

¹⁰⁰ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 931, 406.

¹⁰¹ TOBOLKA, Z. *Knihy : její vznik, vývoj a rozbor*, s. 147-149.

¹⁰² TOBOLKA, Z. *Knihy : její vznik, vývoj a rozbor*, s. 149-150.

k dolní straně listu (obr. č. 7).¹⁰³ Touto sazbou vyzdobil Pavel Olivetský v Litomyšli titulní list spisu *Odpověď Bratřie na spis Martina Luthera* roku 1523.¹⁰⁴ Text Olivetského titulního listu je uzavřen do dřevorezového rámce, který je vyzdoben sloupy, rostlinnými ornamenty, hlavami nestvůr či mořské panny. Ve výzdobě se objevuje i rodový erb s číslicí čtyři.¹⁰⁵

Barokní kniha měla na začátku knihy již dva titulní listy a to typografický titulní list a mědirytinu. Typografický titulní list byl nádherně vyzdoben, obsah knihy znázorňoval symbolicky. Jak už bylo zmíněno, dřevorez se již nepoužíval a jeho místo zaujal mědiryt.¹⁰⁶ Název byl často vyjádřen v metafoře, která byla posléze vysvětlena. Před českým názvem bývá někdy též latinské znění názvu. Titulní list zdobí různé velikosti a druhy písma, první řádek bývá někdy sázen velkými písmeny. V této době s rozvojem titulního listu vzniká frontispice, který je před titulním listem. Na této straně je zobrazen portrét autora knihy, či některá typická scéna z obsahu této knihy.

V 18. století v období rokoka se změnila podoba titulního listu. Honosná zdobenost titulu se vytrácí a titulní list obsahoval jen strohé informace o autorovi, názvu a vzniku knihy. Viněta zde odděluje název od údaje o vzniku knihy. Viněta byla zdobena květinovými symboly, též se symbolem rocaille, který představoval typický rokokový ornament, který byl mušlovitého tvaru a přecházel v hřebínky či plamínky. Viněty mohou být někdy jen jedinou ilustrací v knize nebo mohou splývat se signety tiskařů. Na frontispicu se zobrazuje stejně jako v baroku portrét autora. Dále frontispice znázorňuje ilustraci z obsahu knihy nebo osobu, která je v knize uvedena nebo jí je kniha věnována.¹⁰⁷

3.3.4 Ilustrace

Jelikož se tištěná kniha po vynálezu knihtisku chtěla co nejvíce podobat rukopisné knize, která byla bohatá na iluminace, je jasné, že ilustrace v knize 15. století

¹⁰³ HORÁK, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*, s. 72.

¹⁰⁴ TOBOLKA, Z. *Knihy : její vznik, vývoj a rozbor*, s.150.

¹⁰⁵ HORÁK, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*, s. 76.

¹⁰⁶ TOBOLKA, Z. *Knihy : její vznik, vývoj a rozbor*, s. 150.

¹⁰⁷ HORÁK, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*, s. 158, 204.

nesměla chybět. Tvorbu ilustrací umožňoval tisk z výšky, neboli dřevořez.¹⁰⁸ Renesanční ilustrace v české knize byla zprvu dekorativního rázu. Můžeme to vidět např. ve spisu Pavla Severýna *Pán rady* z roku 1505. V tomto díle najdeme dohromady 19 ilustrací, které vyjadřují obsah textu.¹⁰⁹ Značná úroveň dřevořezových ilustrací dokládá, že pocházejí nejspíše z Norimberka. Pavel Severýn používal dřevořezy buď vypůjčené nebo koupené v zahraničí. Dřevořezy domácího původu byly použity v roce 1541 v Rohově *kancionálu*. Ilustrace v kronice Václava Hájka z Libočan z téhož roku jsou dílem Jana Severýna mladšího. Jedná se o ilustrace znázorňující např. hrady, vesnice nebo přírodní výjevy. Pozoruhodné jsou ilustrace ve čtvrtém vydání *Melantrichovy bible* z roku 1570. Jejich dřevořezy jsou vyrobeny zahraničními umělci, Floriánem Belou a Francescem Tertionem.¹¹⁰ V knize se rovněž objevují erby měšťanů, šlechticů či mecenášů knih, které disponují velmi dobrou grafickou úrovní.¹¹¹

Pro barokní ilustraci je typický nedostatek národního stylu. To dokazuje fakt, že skoro ve všech zemích Evropy působili rytci z ciziny. Častým jevem bylo také působení domácích rytců v Nizozemí nebo v Itálii. Stejně jako v případě Václava Hollara, který působil v Německu, Nizozemí a Anglii. Tento český rytec proslul svými obrazy, které doplňovaly dílo *Monasticon anglicanum* Williama Dugdale a Rogera Dodswortha. V obrazech zachytil architekturu anglických klášterů, postav mnichů a náhrobků. Stal se prvním “kriticko-realistickým vědeckým ilustrátorem“, neboť dokázal zachytit přesně historické památky.¹¹² Velké oblibě se těšily ilustrace, které oslavují korunovace a jiné státnické události. Příkladem velkolepé ilustrace je korunování Marie Terezie, pořázené Janem Jindřichem Ramhofským z Ramhofenu. Tento spis *Trojí popsání...vjezdu...paní Marie Theresiae* pochází z Prahy roku 1743 a je dílem českých i augsburských rytců. Mimo jiné obsahuje i erby šlechticů a měst. Na konci 17. století dochází k rozvoji vědecké ilustrace.

Následující rokokové období bylo ovlivněno francouzskou ilustrací, která se nyní soustřeďovala mimo portrétních a biblických ilustrací také na knižní dekor.

¹⁰⁸ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 391.

¹⁰⁹ BOHATCOVÁ, M. *Česká kniha v proměnách staletí*, s. 152.

¹¹⁰ HORÁK, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*, s. 82-83,117.

¹¹¹ BOHATCOVÁ, M. *Česká kniha v proměnách staletí*, s. 152.

¹¹² HORÁK, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*, s.174-176.

V Čechách se 18. století nese v duchu vlády Marie Terezie, která byla mnohokrát ilustrována. Bohatě zdobený dekor se nachází v trestním zákoníku Marie Terezie, který byl vydán v české i německé formě v roce 1769. Zákoník je bohatý na ilustrace, obsahuje téměř 30 obrazů, na kterých jsou zobrazeny mučicí nástroje detailně.¹¹³ Pro českou ilustraci je významný ilustrátor Jan Berka, který se vyučil v dílně Salzerů. Jeho nejlepší ilustrace doprovází díla českých básníků Nejedlého, Puchmajera a Hněvkovského. Berkovy ilustrace se „vyznačují jednoduchostí výrazu, účinným rozvržením světla a stínu, čistotou a měkkostí linie.“¹¹⁴

Grafickou technikou, kterou se zhotovovaly ilustrace, byl již zmíněný dřevořez. Jedná se o techniku tisku z výšky, která za pomoci dřevěných štoček otiskuje kresbu. Štočky se vyřezávaly z kmene stromu podélně a tím nebyly letokruhy v řezu vidět. Dřevořezáč vydlabával pomocí různých nožů a dlát místa, která měla zůstat bílá, aby se na ně nepřimkla tiskařská barva. Postupem času se zdokonalovala technologie tisku a od poloviny 15. století se ujala ideální technologie, která umožňovala, aby byl pracovní postup šetrnější, papír byl tisknut oboustranně a z jednoho štočku bylo možno vyrobit až 15 000 otisků. S časem vznikaly i různé druhy dřevořezů. Za zmínku stojí dřevořez bílé linie, který byl opakem klasického dřevořezu, tedy na černém podkladu se vyjímal bílá kresba (obr. č. 8). Od 15. století proběhly také pokusy o dvoubarevný červeno-černý dřevořez. Od konce 16. století dřevořez pomalu střídá technika mědirytu, který v následujícím století zažívá největšího rozmachu.¹¹⁵ V české knize se můžeme s dřevořezem setkat ještě na začátku 17. století v *Donátu exponovaném*, který byl vytištěn u Mikuláše Hradeckého v Olomouci.¹¹⁶

Druhou nejstarší technikou, kterou se vyráběly ilustrace, je mědiryt. Vznikl sice už v polovině 15. století, ale plně využívaný se stal až během následujícího století. Na rozdíl od dřevořezu se jedná o techniku tisku z hloubky.¹¹⁷ Oproti předchozí technice je mědiryt tištěn zvlášť a do knihy se nalepuje na prázdná místa nebo se vkládá jako

¹¹³ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 398-400.

¹¹⁴ HORÁK, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*, s. 214, 216.

¹¹⁵ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 220-222.

¹¹⁶ TOBOLKA, Z. *Knihy : její vznik, vývoj a rozbor*, s. 110.

¹¹⁷ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 574.

příloha mezi listy.¹¹⁸ Využíváním mědirytu byla výsledná zobrazení jemnější a přesnější než u dřevořezu. Dalšími dobrými vlastnostmi mědirytu je vzdušnost, přesnost kresby, hra světla a stínu a zachycení hloubky prostoru. Nevýhodou tisku z hloubky bylo narušení výtvarné jednoty knihy a finanční nákladnost, neboť se zdražilo knižní zboží. Z toho důvodu např. malé knihtiskárny využívali mědiryt pouze okrajově. Tato technika má více druhů a nejběžnější je mědiryt liniový či čárový, kdy rytec přenesl liniovou kresbu z předlohy na desku a ryje ji speciálními rydly. Barevného mědirytu se dosahovalo buď ručním kolorováním ve speciálních dílnách nebo kombinováním s jinými grafickými technikami, např. s mezzotintou nebo se šerosvitovým dřevořezem. V českých zemích se mědirytem v kombinaci s knihtiskem zabývali nejdříve zahraniční umělci na dvoře Rudolfa II. Z českých tiskařů spojil techniku mědirytu s knihtiskem Daniel Adam z Veleslavína v díle *Vypsání města Jeruzaléma i předměstí jeho* od Christiana van Adrichema v Praze roku 1592.

3.3.5 Signety

Signet představuje grafickou značku tiskaře a nakladatele, která byla dekorativně vyzdobena. Signety se v rukopisech nevyskytovaly a vznikají s rozvojem tištěné knihy od poloviny 15. století, kdy se tiskaři snažili napodobit pečetě notářů v úředních písemnostech. První signet shledáváme v díle *Psaltéria* pocházející z dílny Johanna Fusta a Petera Schöffera z roku 1457. Signet je tvořen dvěma černými štítky, které jsou zavěšené na větvičce.¹¹⁹ Fustův a Schöfferův signet se stal předlohou pro první český signet, který se nachází v kolofonu *Nového Zákona* z roku 1475, o kterém už byla zmínka. Signety se mohou plést s viněty, které sice zobrazují postavy a předměty, ale je to jen časový projev výzdoby v knize. Naopak signety mají říci něco o tiskařově osobě. Tyto značky zobrazují tiskařovo jméno symbolicky, dále můžou zobrazovat jeho oblíbený předmět, znak a přinejmenším musí signet obsahovat dobu vzniku tisku.¹²⁰ Mezi nejčastější motivy signetu patří např. ptactvo, které představuje výšku, vzlet, žába jako představa znovuzrození, had znázorňuje životní sílu, včela s úlem symbolizuje pracovitost.

¹¹⁸ TOBOLKA, Z. *Knihy : její vznik, vývoj a rozbor*, s. 113.

¹¹⁹ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 807.

¹²⁰ HORÁK, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*, s. 54-55.

V období prvotisků vlastnilo signety několik tiskařů, např. Martin z Tišnova. Jeho signet se nachází v *Kutnohorské bibli* z roku 1489. Tento signet je též popsán výše.¹²¹ Signet vlastnil dále Konrád Stahel a Matyáš Preinlein. Jejich signet můžeme vidět ve spisu *Psalterium Olomucense* z roku 1499. Tato tiskařova značka znázorňuje klečícího anděla, který drží moravský zemský znak v pravé ruce a starý znak brněnského města v levé ruce. Tento čtvercový signet obsahuje letopočet 1499. V neposlední řadě vlastnil signet i Konrád Baumgarten, jehož signet je heraldické povahy. Značka zobrazuje nakloněný štít, na němž je vyřezán strom, který stojí na zahradě uprostřed hvězdnaté noci. Signet vystihuje tiskařovo jméno nejen symbolicky – strom v zahradě, Baum Garten, ale i pomocí iniciál CB. Prvotiskové signety se nacházejí na konci spisu za explicitem a o tiskaři podávají málo informací. Z prvotisků druhé poloviny 15. století je patrné přejímání vlivů ze zahraničí, především z dílny Fusta a Schöffera.

Na začátku 16. století se nově začínají umisťovat signety na titulním listě pod názvem knihy nebo jako viněta. Rozvíjejí se nová témata pro značky tiskařů, např. rostlinná a lístková výzdoba, girlandy z květin a ovoce nebo grotesky. Vznikají rovněž značky nakladatelů, které se nachází na začátku knihy a signety tiskařů se pak umisťují na konec spisu.¹²² Hned pět signetů vytvořil Mikuláš Konáč. V prvním signetu vyobrazil svou adresu Na louži a andílky, kteří drží štít s iniciálami NI jako Nicolaus Impressor. Tato Konáčova značka vyšla roku 1514. Z výtvarné stránky je dokonalejším signetem čtvrtý signet, jenž znázorňuje stojícího válečníka, Konáčův erb a iniciály NF, které znamenají Nicolaus Finitor. Z roku 1520 pochází pátý signet, který poprvé zobrazuje osobnost z českých dějin. Je jím Jan Hus se svatozáří a s iniciálami MH jako Magister Hus. Jan Hus ukazuje Konáčovi cestu ke Kristu.¹²³ Heraldický signet nalezneme u Pavla Severýna z Kapí Hory, jehož značku tvoří dva andílci, kteří drží Severýnův erb a rozevláté stužky se jménem Severýna. Tento signet zdobí *Bibli* z roku 1529 a spis *Postila* od Petra Chelčického z roku 1532. Z druhé poloviny 16. století musíme zmínit signet Jiřího Melantricha, který své značky umisťoval do *Bible české*.

¹²¹ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 808-809.

¹²² HORÁK, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*, s. 55-56, 90.

¹²³ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 810.

V prvním vydání *Bible české* z roku 1549 signet zdobí po stranách dva renesanční sloupy, ruka, která drží meč, na jehož hrotu sedí pták, meč obtáčí dva hadi, kteří mají hlavy proti sobě. Na značce se nachází také dvě hvězdy a iniciály GMR, které odkazují k Jiřímu Melantrichovi Rožďalovskému.¹²⁴

V 17. století se do popředí mezi náměty signetů dostala křesťanská symbolika. Dokazuje to signet Sixta Palma Močidlanského z roku 1600, který zobrazuje zosobněné postavy Víry a Naděje stojící u kříže, jenž je překryt srdcem. Zvláštností je používání emblému IHS vloženého do vinět a vlysů. Tento emblém používala jezuitská tiskárna. Za zmínku také stojí signety tiskárny bratrské, která do značek umisťovala iniciály a emblémy tiskařů, kteří se podíleli na tvorbě. Důkazem je maureska ve spisu *Písně duchovních evangelistických*, která obsahuje přibližně třináct iniciál tiskařů. V tomto století ochabuje výzdoba a objevuje se používání běžných akantových ornamentů.¹²⁵

V roce 1740 vyráběli mnozí tiskaři signety oslavující 300. výročí Gutenbergova knihtisku. Jedním z nich je Karel František Rosenmüller, jehož mědirytový signet znázorňuje génia, který dává růže do mlýna, ze kterého vycházejí hotové knihy, jež jsou odebírány ženou. Kniha v levé ruce obsahuje značku I.G.A. 1440, která znamená Johannes Gutenberg Anno 1440. V další knize jsou značky M. de T. A. 1489, znamenající Martin de Tišnov Anno 1489.¹²⁶ V průběhu 18. století signety už neměly přísně čtvercový či obdélníkový tvar, oblibu získala nepravidelnost. Signety také obsahovaly iniciály vlastníka jména, často byly tyto iniciály zobrazovány v ruce génia a amoretů, kteří sedí na římsách nebo si hrají v krajině.¹²⁷ Signet, ve kterém se nacházejí monogramy také vidíme na titulní straně Albínova spisu *Dissertatio apologetica pro lingua slavonica praecique bohemica* z roku 1775. Na signetu jsou vykresleny postavy Merkuria a Naděje, které drží iniciály nakladatele Feliciana Mangoldta a syna.¹²⁸

¹²⁴ HORÁK, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*, s.134-135.

¹²⁵ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 811-812.

¹²⁶ HORÁK, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*, s. 195-196.

¹²⁷ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 812.

¹²⁸ HORÁK, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*, s. 221.

3.3.6 Vazba knihy

Knižní vazba představuje desky, do kterých je vložen knižní blok. Desky mají funkci ochrannou, ozdobnou a evidenční.¹²⁹ Kromě praktických a estetických vlastností jsou též nezbytně součástí knižní kultury. Podle druhů pokryvu se dělí vazba na čtyři druhy – vazbu plátěnou, pergamenovou, vazbu koženou a vazbu papírovou.¹³⁰

Celé 15. století se kniha pyšní gotickou vazbou, kterou střídá od začátku 16. století renesanční knižní vazba. Gotická vazba knihy je charakteristická kováním. Jedná se např. o hroty, terčíky, středové kování tvaru čtverce, knoflíky. Důležitou součástí kování jsou spony, které při zavření knihy pevně drží knižní blok a tím ho chrání před škodlivými vlivy. Výzdoba desek se prováděla technikou slepotisku, což je tlačení kůže nahřátým výzdobným knihařským náradím, tzv. kolky. Častým výzdobným tématem je granátové jablko, označované jako brokátový vzor. V průběhu tohoto století se setkáváme se zlacením nápisů na přední desce.

Renesanční vazba knihy se v českých zemích ujala od dvacátých let 16. století a odeznívá od dvacátých let následujícího století. Se stále narůstajícím množstvím knih bylo zapotřebí levnějších a rychlejších technik výzdoby. S doznívající gotickou vazbou se mohou objevovat ještě obálkové vazby s přepásáním. Nejčastějším typem českých vazeb v 16. a 17. století je slepotisková a zlacená vazba. Slepotisková vazba má světlý pokryv, na kterém je vyznačena rámcová kompozice, jež se skládá z různého počtu rámců obdélníkových tvarů, které jsou postaveny na výšku. Slepotiskovou vazbu měly knihy, které se tiskly sériově. Na této vazbě se mohlo vyskytovat zlacení v podobě data a iniciál. Zlacená vazba se vyznačuje zlacenou výzdobou převážně na dřevěných deskách. Tato vazba je výtvarně kvalitnější a objevuje se u knih cennějších. Tento typ vazby se honosí drobným a jemným kováním.

Baroko se v české knize projevilo až před polovinou 17. století, a to z důvodu kulturního a hospodářského úpadku země po třicetileté válce. Stále se nejvíce používá slepotisková vazba, která se uplatňovala na knihy z klášterních dílen, na knihy pro různá

¹²⁹ KTD : *Česká terminologická databáze knihovnictví a informační vědy (TDKIV)* [online databáze] [cit. 25.3.2015].

¹³⁰ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 962.

bratrstva, školy, úřady, zpěvníky a příručky. U vazby v baroku se klade důraz především na výzdobu hřbetu, který je bohatě zlacen. Ve výzdobě se prosazuje styl fanfárový, pro který je typická jemná, bohatá, zlacená výzdoba po celé ploše se spirálami, kvítky a proutky vavřínu. V 60. a 70. letech převládá vějířový styl, pro který jsou příznačné kruhové, půlkruhové, či čtvrtkruhové vějíře ve spojení s liniemi tvořenými z teček.

Na začátku 18. století je vazba knihy zdobena krajkovým stylem, přičemž zlatá výzdoba ve tvaru krajky je rozvinuta po obvodu desek a kontrastuje s barevným pokryvem desek. Zbytek plochy je buď prázdný, nebo se ve středu může nacházet supralibros.¹³¹ Supralibros představuje značku majitele knihy, která se nachází na přední nebo na zadní straně desek knihy.¹³² Zlacení výzdoby je v tomto období už samozřejmostí. Ve výzdobě se můžeme setkat s rokajovým ornamentem, jež připomíná tvar mušle. Ve druhé polovině 18. století se už prosazuje spíše umírněnost a strohost vazby knihy. Lem desek tvoří uspořádaný ornament a ve středu je umístěn supralibros, hřbet knihy je stále bohatě zlacený.¹³³

3.4 Obsahové složení tištěné knihy

V druhé polovině 15. století se rozvíjí vedle náboženské literatury rovněž knihy světské. Do náboženské literatury řadíme biblické knihy, knihy doprovázející bohoslužebné a církevní obřady, mezi ně patří např. Statuta, agendy, misály. Náboženskou tematiku zahrnují také traktáty. Světská literatura zahrnuje latinské školní gramatiky, tzv. donáty. V tomto období získávají oblibu legendy, kroniky a historická vyprávění. Na konci tohoto století vznikají právní spisy. Rozšířené byli též tzv. Minuce, neboli jednolistové kalendářní, léčitelské či předpovědní tisky.¹³⁴

V následujícím století se kromě náboženské tematiky začínají uplatňovat spisy s naukovým, cestopisným či zábavným charakterem. Obsahové složení knižní produkce 16. století se podobá i obsahovému složení knih 17. století. Rozvíjí se také spisy

¹³¹ BOHATCOVÁ, M. *Česká kniha v proměnách staletí*, s. 101-104, 244-249, 322-325.

¹³² KTD : *Česká terminologická databáze knihovnictví a informační vědy (TDKIV)* [online databáze]. [cit. 20.3.2015].

¹³³ BOHATCOVÁ, M. *Česká kniha v proměnách staletí*, s. 325-327.

¹³⁴ BOHATCOVÁ, M. *Česká kniha v proměnách staletí*, s. 139-140.

básnické, knihy s historickým tématem, všechny obory lingvistiky a znovu se vrací legendy. Vztah mezi člověkem a Bohem zachycují modlitební knihy.

V 18. století se vydávají první encyklopedie. Začínají se prosazovat noviny, časopisy a od sedmdesátých let roste obliba beletrie. Obsah knih se na přelomu století specifikuje na více věkových skupin, na děti, mládež a ženy.¹³⁵ Zvláštní pozornost zasluhují tzv. akcidenční tiskoviny, které jsou vydávány příležitostně pro zvláštní události, většinou pro jednorázové užití. Akcidenčním tiskem jsou např. formuláře, vyhlášky, letáky a plakáty.¹³⁶

¹³⁵ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 837.

¹³⁶ KTD : *Česká terminologická databáze knihovnictví a informační vědy (TDKIV)* [online databáze] [cit. 26.3.2015].

4 VÝZNAMNÍ TISKAŘI A TISKÁRNY V ČECHÁCH

Ke knize neodmyslitelně patří tiskárny, které knihy vydávaly. Proto v této kapitole pojednáme o vybraných významných tiskařích, a neopomeneme také zmínit význačné a důležité tiskárny.

4.1 Tiskaři

4.1.1 Mikuláš Bakalář Štětina

Prvním doloženým knihtiskařem, který působil v Plzni, je Mikuláš Bakalář Štětina. Rok a místo jeho narození bohužel neznáme, ale podle spisu *Život Mohamedův*, kde ctí Pannu Marii pocházející z Uher, odkud prý i on pochází, se usuzuje Bakalářův slovenský původ. Pravděpodobně studoval v Krakově. V Plzni působí přibližně od roku 1493 do roku 1514. Mikuláš Bakalář sázel své tisky švabachem, který si přivezl z Norimberku od tiskaře Jeronýma Hölzla.

Švabach Mikuláše Bakaláře je doplněn českými písmeny s diakritickými znaménky. Do roku 1506 užíval Bakalář švabachu jedné velikosti a z toho důvodu se jeho tisky mohou zdát jednoduché. Od této doby už používal novější švabach. Tento tiskař se zaměřil na vydávání spíše lidových knih menšího formátu, které byly nenáročně vyzdobeny. Dále tiskl spisy českých humanistů, kterými byli např. Viktorin Kornel ze Všehrd a Řehoř Hrubý z Jelení. Zajímavostí je, že tento tiskař poprvé vydával cestopisy. Z jeho dílny vyšel cestopis *Mandeville* a Amerigo Vespucciho. Tento plzeňský tiskař zdobil své spisy mimořádně dřevorezy, které následně opakoval ve více spisech. Potvrzuje to dřevorez lodě s poutníky a kapitánem, který užil hned dvakrát. Nejdříve v *Traktátu o zemi svaté* z roku 1498 a podruhé ve spisu Ameriga Vespucciho *Spis o nových zemích a o novém světě* (obr. č. 9). Další spisy, které vydal Bakalář, jsou zmíněny výše v podkapitole Prvotisky vzniklé opět v Plzni.¹³⁷

¹³⁷ SUCHÁ, M. *Pět století knižní kultury v Plzni*, s. 12-14.

Mikuláš Bakalář „stojí v počátcích rozvíjejícího se tiskařského umění českého jako první konkrétně známá osobnost a jako příklad houževnaté a vytrvalé píle opírající se o vzdělanost a rozhled po kulturních potřebách soudobé společnosti v Čechách.“¹³⁸

4.1.2 Jiří Melantrich z Aventýnu

Vlastním jménem Jiří Černý se narodil v Rožďalovicích u Jičína roku 1511. Roku 1534 získal titul bakaláře na pražské utrakvistické univerzitě. O jeho dalších osudech nejsou dochovány spolehlivé prameny. Tvrdí se, že se setkal v Německu s humanistou Zikmundem Hrubým z Jelení a zkušenosti s výrobou i prodejem knih měl získat v tiskárně Jana Frobenia. Svědčí o tom fakt, že Melantrich svůj signet vytvořil na základě Frobenova signetu.¹³⁹

Roku 1547 vydává Melantrich v Praze na Starém Městě svoji první knihu, kterou přeložil z latiny, *Katechesi* od Urbana Rhegia, jenž byl německý humanista a teolog. Z politických důvodů vstoupil do tiskárny knihtiskaře Bartoloměje Netolického. Spolupráce s Netolickým umožnila Melantrichovi tisknout i přes zákaz knihtisku a o tři roky později dokonce odkoupil Netolického tiskárnu. Roku 1549 společně vydali ilustrovanou *Bibli*.¹⁴⁰ Tato *Bible* obsahuje 629 listů, titulní list tištěný červeně a zdobí ji množství ilustrací, iniciál, bordur. V závěru knihy je umístěn Netolického a Melantrichův signet.¹⁴¹ V *Bibli* je také zobrazen portrét Jiřího Melantricha v dolní části titulní strany z roku 1570 (obr. č. 10).¹⁴²

Melantrich se zaměřil na tisk různorodých knih. Vydával nejen náboženskou a nábožensky vzdělávací knihy, školní učebnice, ale i naukovou a mravněvýchovnou prózu. Příležitostně se zabýval i tiskem právnických spisů a spisů hospodářských. Nejstarší italský spis vydaný v Čechách vyšel z dílny Jiřího Melantricha. Jedná se o Mattioliho spis *Le solenni pompe et gli altri specttacoli, fatti alla venuta dell'imperadore Ferdinando primo* z roku 1558.¹⁴³

¹³⁸ SUCHÁ, M. *Pět století knižní kultury v Plzni*, s. 14.

¹³⁹ PEŠEK, J. *Jiří Melantrich z Aventýna*, s.1-3 .

¹⁴⁰ BOHATCOVÁ, M. *Česká kniha v proměnách staletí*, s. 214-216.

¹⁴¹ PEŠEK, J. *Jiří Melantrich z Aventýna*, s. 8-9.

¹⁴² Staré tisky. *Manuscriptorium* [online]. 2006 [cit. 20.3.2015]

¹⁴³ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 580-581.

Důležitá byla spolupráce s italským lékařem Matthiolim ze Sieny, se kterým Melantrich spolupracoval od roku 1558. Ve spisu *Pět knih lékařských dopisů* najdeme skvělou grafickou úpravu, ilustrace, které zobrazují neznámé druhy rostlin a zvířat, a důležitou součástí je Melantrichův nový signet a portrét Matthioliho. Důležitějším dílem, jež vydala melantrišská tiskárna, je Mattioliho *Herbář* vydaný v roce 1562.¹⁴⁴ *Herbář*, jenž byl vydán i v češtině, je monumentální dílo, neboť čítá 436 listů a 600 ilustrací. Zahrnuje dvoubarevnou typografickou titulní stranu a mnoho rámcových zobrazení a textů, např. předmluvu Melantricha a Tadeáše Hájka, české privilegium císaře, latinské privilegium polského krále, dále spis obsahuje rejstříky, český a latinský seznam rostlin, seznam léků a nemocí. V *Herbáři* nechybí ani 28 erbů českých pánů a rytířů.¹⁴⁵

Tento pražský významný tiskař se snažil „povznést domácí typografii na evropskou úroveň.“¹⁴⁶

4.2 Tiskárny

4.2.1 Tiskárna Severinsko-kosořská

Tato tiskárna navazuje na činnost Tiskaře Pražské bible, který vydával spisy v letech 1488 – 1515. Začátek působení tiskárny je spojován s vydáním Lutherova spisu *Kázání ... na desatero přikázání Boží, kteréž lidu obecnému zjevně v městě Wittemberce kázal jest* z roku 1520. Zatímco v tomto tisku ještě nenalezneme jméno tiskaře, ve vydání Chelčického spisu *Knihy výkladuov spasitedlných na čtení nedělní celého roku* se už objevuje jméno tiskaře Pavla Severina z Kapí Hory.

Stejně jako Tiskař Pražské bible se i tiskárna zaměřila na vydávání jazykově českých knih. Publikovala knihy náboženské, historické a nechyběla ani literatura právníká a administrativní.

Důležitým členem tiskárny byl Pavel Severin, který pracoval v tiskárně od počátku 16. století. V letech 1520 – 1541 vydal přibližně ke 30 tiskům. Ke stěžejním

¹⁴⁴ PEŠEK, J. *Jiří Melantrich z Aventýna*, s. 18-19.

¹⁴⁵ BOHATCOVÁ, M. *Česká kniha v proměnách staletí*, s. 219.

¹⁴⁶ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 581.

spisům, jež vydal Pavel Severin, patří dvě vydání *Bible české* z roku 1529 a 1537. Z roku 1541 je znám Severinův poslední publikovaný spis kancionálu *Písně chval božských*. Některé Severinovy spisy obsahují dva druhy tiskařských značek, které jsou tvořeny štítem s klínem a třemi růžemi.

V letech 1547 – 1557 byl nástupcem Pavla Severina jeho zeť Jan Kosořský z Kosoře. Tento tiskař vydal celkem 19 tisků, z nichž nejstarší je *Snešení a přátelské nařízení z jistých krajuov stavuov Království tohoto českého* z roku 1547. Následujících pět let tiskárna nic netiskla, neboť Ferdinand I. zakázal knihtisk v Čechách. Posledním Kosořským vydaným tiskem jsou *Noviny, které se mezi císařskou Velebností a papežem před zámkem ... Belliáno ve Vlaších zběhly* z roku 1557.¹⁴⁷

4.2.2 Tiskárna bratrská

Tiskárna Jednoty bratrské vznikla v roce 1562 v sídle biskupa Jana Blahoslava v Ivančicích, kde na tiskárnu sám dohlížel. Z politických důvodů musela být přestěhována do Kralic, kde působila v letech 1579 – 1619. Od roku 1629 byla tiskárna dopravena do Lešna, kde byla spravována Janem Amosem Komenským a kde se stala součástí tamějšího gymnázia.¹⁴⁸ Tiskárna vydávala knihy, které sloužily výhradně Jednotě bratrské a jen některé vydala rovněž pro veřejnost. Autorem spisů byl převážně Lukáš Pražský, který své jméno v knihách neuváděl, protože dle jeho názoru spisy náležely k duševnímu majetku Jednoty.¹⁴⁹

Bratrská tiskárna vydávala různé druhy knih, např. modlitební knihy, apologie, liturgickou literaturu, ale nejvíce soustředila svoji činnost na vydávání biblí a kancionálů. Z biblických spisů vytiskla tiskárna Blahoslavův překlad *Nového zákona* z roku 1564 a 1568 v Ivančicích, dále šestidílnou *Bibli českou Kralickou* z let 1579, 1580, 1582, 1587, 1588 a z let 1593 - 94. Do biblických spisů rovněž náleží *Žaltář Davida svatého* z let 1579 a 1581, jednodílná *Bible česká* z roku 1596, 1613 a také *Rejstřík Písem svatých* z roku 1597.

¹⁴⁷ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 909-910.

¹⁴⁸ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 893.

¹⁴⁹ BOHATCOVÁ, M. *Česká kniha v proměnách staletí*, s. 228.

Z kancionálů publikovala tiskárna kupříkladu *Písně duchovní evangelistské* roku 1562 - 64, *Písně pohřební* vytištěné roku 1586, *Rejstřík písní duchovních* vydané před rokem 1579 a *Obrana mírná a slušná kancionálu bratrského, kterýž D. Václav Šturm neprávě zhaněl* z roku 1588.¹⁵⁰

Bezpochyby nejkrásnější kancionál představuje výše zmíněné *Písně duchovní evangelistské*, zvané také *Ivančický kancionál* (obr. č. 11). Jejich výzdoba dosahuje vysoké úrovně, neboť na ni dohlížel Jan Blahoslav, který získal zkušenosti při zahraničním studiu. Dřevořezová výzdoba tvoří s textem harmonii a námět iniciál a figurálních rámců stran je v souladu s programem Jednoty bratrské. Pozoruhodností je, že na výrobě kancionálu se podíleli též bratrští žáci v Ivančicích.¹⁵¹

„Ivančickokralická tiskárna přinesla do českého prostředí nový typ vydavatelské činnosti, s publikačním programem cílevědomě a dlouhodobě plánovaným i ukázněně uskutečňovaným.“

¹⁵⁰ VOIT, P. *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, s. 894.

¹⁵¹ BOHATCOVÁ, M. *Česká kniha v proměnách staletí*, s. 228-234.

5 ZÁVĚR

Cílem práce je, jak již bylo stanoveno v úvodu, pojednat o změně ve vývoji knihy od 15. do 18. století na českém území. Tato práce však zachycuje problematiku pouze v náznaku, neboť nejde do rozsahu této práce shrnout veškeré poznatky z výzkumu české knihy, který zkoumá knihu z různých hledisek.

V začátku práce se věnuji knize rukopisné, neboť v 15. století dosahuje její vývoj vrcholu. V tomto století se rozvíjí, jak už bylo řečeno, po stránce kvality, tak i po stránce kvantity. Dalším důvodem, proč jsem se zabývala rukopisy, je ten, že kniha rukopisná představuje monumentální dílo nejen autora, ale i iluminátora. Souznění textu s výzdobou je fascinující.

Stěžejní částí mé práce je druhá kapitola, která pojednává o tištěné knize. Na začátku jsem popsala vynález knihtisku a jeho vynálezce. Přešla jsem k vývoji prvotisků na našem území a zmínila jsem návaznost na rukopisy a jistou podobnost mezi rukopisy a raně tištěnými knihami. Důležitou částí této kapitoly jsou staré tisky, u kterých jsem se věnovala vývoji formálních náležitostí knih. Jak můžeme v práci vidět, v době renesance se vlastnosti knihy i další náležitosti, jako titulní list, písmo a ilustrace, zdokonalují a zejména ilustrace vykazují vysokou úroveň, která se k nám dostává díky zahraničním umělcům. Dospěla jsem k názoru, že zatímco pro renesanční knihu je typická krásná výzdoba uvnitř knihy a vazba knihy se stává levnější z důvodu sériové výroby, u barokní knihy se stává propracovanější vazba knihy, která chce na první pohled upoutat. Pomocí nové technologie tisku pracují ilustrace více s jemností. V 18. století je ve výzdobě knihy patrný francouzský vliv, což knihu dělá zajímavou. Ovšem ve vazbě knih se od druhé poloviny 18. století objevuje strohost a umírněnost. Zde vznikají zárodky knihy, jak ji známe dnes.

S knihou souvisí samozřejmě i její obsah. Jak jsme se v této práci mohli přesvědčit, námětem knih byla vždy více či méně náboženská tematika. Ve století 15. a 16. sice náboženská tematika převažovala, ale už si můžeme všimnout vzniku i jiných námětů patřících do světské literatury. Od 18. století se tematika knih dále specifikuje na další druhy světské literatury. I přesto je však náboženská literatura stále oblíbená.

V poslední třetí kapitole bylo namístě zmínit vybrané tiskárny a tiskaře, kteří byli důležitou součástí výroby knihy. V první řadě je zmíněn Mikuláš Bakalář, který zásadně přispěl k rozvoji českého knihtisku v Plzni. Neméně důležitý je také Jiří

Melantrich z Aventýnu. V uvedených tiskárnách pracovali ti nejšikovnější tiskaři, pod jejichž rukama vznikaly knihy s ilustracemi, které dosahují vysoké úrovně.

Knihy jsou nedocenitelným zdrojem informací, neboť slouží k jejich záznamu a uchování. Zaslouhou knih se můžeme dozvědět o dávné historii. Obsahují také celé dosavadní lidské poznání. Proto je oprávněné, když je důraz dán na estetickou stránku. Vznikají tak nádherná díla, která jsou poté předmětem cenných sbírek. Doufejme, že kniha bude vždy předmětem lidského zájmu a že ji nevytlačí moderní vyspělá technika.

6 SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

6.1 Knihy

BOHATCOVÁ, Mirjam. *Česká kniha v proměnách staletí*. 1. vyd. Praha: Panorama, 1990. 622 s.

BRODSKÝ, Pavel. *Krása českých iluminovaných rukopisů*. Vyd. 1. Praha: Academia, 2012. 366 s. ISBN 978-80-200-2175-5.

HOŘEC, Jaromír. *Počátky české knihy*. Praha: Votobia, 2003. 158 s., [24] s. příl. ISBN 80-7220-127-1

HORÁK, František. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*. Praha: František Novák, 1948. 253 s. Naše poklady.

HORÁK, František. *Pět století českého knihtisku = Pjat' stoletij češskogoknigopečatanija = FünfJahrhundertetschechischerBuchdruckerkunst = Fivehundredyearsof Czech printing*. Vyd. 1. Praha: Odeon, 1968. 250 s.

MUZIKA, František. *Krásné písmo ve vývoji latinky I*. Vyd. 2. Praha: Paseka, 2005. 657 s., 100 s. obr. příl. ISBN 80-7185-738-6.

MUZIKA, František. *Krásné písmo ve vývoji latinky II*. Vyd. 2. Praha: Paseka, 2005. 656 s., 48 s. obr. příl. ISBN 80-7185-739-4.

PEŠEK, Jiří. *Jiří Melantrich z Aventýna: příběh pražského arcitiskaře*. Praha: Melantrich, 1991. 40 s. Slovo k historii.

SUCHÁ, Milada. *Pět století knižní kultury v Plzni: několik pohledů do historie knihy a tisku*. 1. vyd. Plzeň: Státní vědecká knihovna, 1968. 63 s.

TOBOLKA, Zdeněk Václav. *Knihy: její vznik, vývoj a rozbor*. 1. vyd. Praha: Orbis, 1949. 243 s., 180 s. obr. příl.

VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. 1. vyd. Praha: Libri ve spolupráci s Královskou kanoníí premonstrátů na Strahově, 2006. 1350 s., [160] s. obr. příl. Bibliotheca Strahoviensis. ISBN 80-7277-312-7.

6.2 Internetové zdroje

KTD : Česká terminologická databáze knihovnictví a informační vědy (TDKIV) [online], Praha : Národní knihovna České republiky 2003. [cit. 16.3.2015]. Dostupné z: http://aleph22.nkp.cz/F/?func=file&file_name=find-b&local_base=ktl

Inkunábule, staré tisky. *Manuscriptorium* [online]. 2006 [cit. 20.3.2015]. Dostupné z: <http://www.manuscriptorium.com/apps/main/index.php>

7 RESUMÉ

Das Thema meiner Bakkalaureatsarbeit ist die Geschichte des tschechische Buch von 15. bis 18. Jahrhundert.

Zuerst beschäftigte ich mich mit der Handschrift, ihre Dekoration und Illumination. Die Handschrift entwickelt sich weiter bei der Entstehung des gedruckte Buch. Dann erwähne ich die Entwicklung des Buchdruck und der Inkunabeln. Die Inkunabeln sind die Bücher, die sich nur die Hälfte des Jahrhundert entwickelt werden. Dann widme ich mich der Entwicklung des formale Zeichen von dem tschechische Buch. Mit der Entwicklung des Buch ändert sich die Eigenschaften, die Schriftarten, das Erfordernis des Titelblattes, weiter ändert sich auch die Illustration, das Zeichen der Drücker und die Bindung von dem Buch. In der letzte Reihe ist auch der Inhalt der Bücher erwähnt.

Das letzte Kapitel beschreibt die bedeutende Drücker und die Druckerei, die bei der Bildung der Bücher wichtig ist.

8 PŘÍLOHY

Obrázek č.1 - Mariánské hodinky

Obrázek č.2 - Kouřimský graduál

Obrázek č.3 - Kutnohorský graduál

Obrázek č.4 - Kutnohorský graduál

Obrázek č.5 - Mladoboleslavský graduál

Obrázek č.6 - Kronika trojanská

Obrázek č.7 - Knížka velmi utěšená

Obrázek č.8 - Minuce na rok 1507

Obrázek č.9 - Vespucciho Spis o nových zemích

Obrázek č.10 - Melantrichova Bible česká

Obrázek č.11 - Písně duchovní evangelické

Obrázek č. 1 – Mariánské hodinky

36

Der na tus est no
 bis et fi lius da tus est
 no bis cuius impe
 ri us su per hu merum e us et voca bitur
 no men e us ma gni consi li an
 ge lus **S**anta te do mi no can ti ci nou us
 qua mi ra bi lia fi cit **S**uo u a t
 derunt o *Grad.* mnes fi nes ter re la
 lita re de i nostri iubilare
 de o o mnis ter ra

Obrázek č. 2 – Kouřimský graduál, Madona s Ježíškem

Obrázek č. 3 – Kutnohorský graduál, dolování a rudný trh

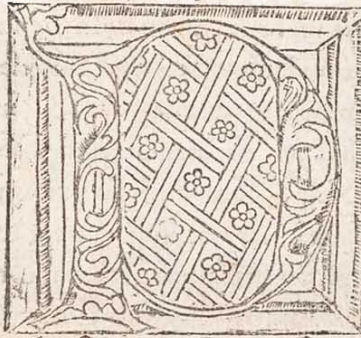

Obrázek č. 4 – Kutnohorský graduál, rostlinná ornamentika vytváří rám stránky

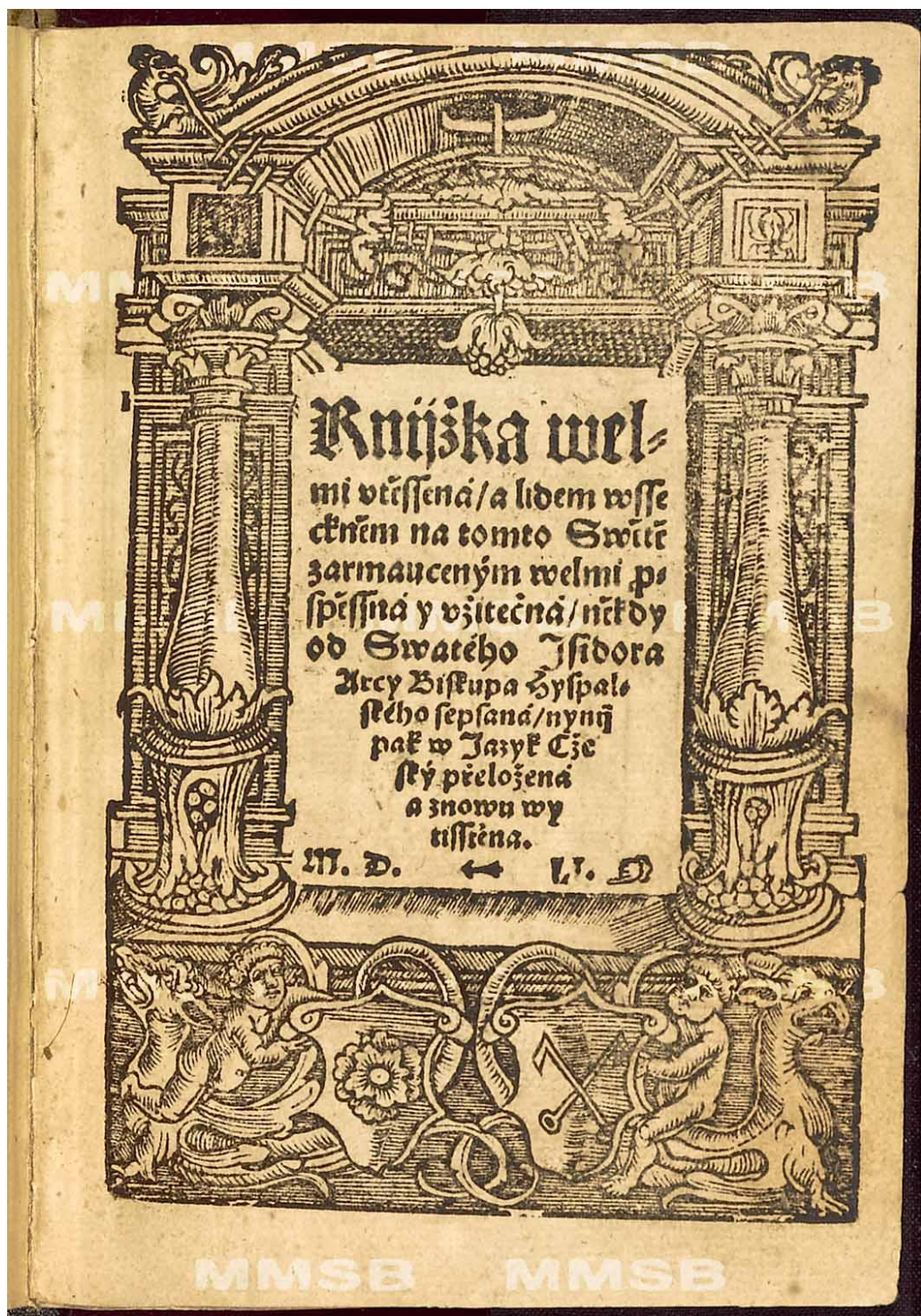
Obrázek č. 5 – Mladoboleslavský graduál, iluminátor J. Zmílelý, bohatá drokeriová výzdoba s lidskými postavami, zvířaty a ptáky

58.
 tichu sie dorzegee zemie. **A** tak wdugize sie w
 szezka zemie. **A** zezka namnym wselim zgrich
 slawne: witezstwie. yprzilssneho obohazeme. **A**
 Bohom swym hoyne obieti gastez zime. **J**ako zto
 swym pomocnikom wte walze awoyme.

Ozbozem **P**resta **T**ro
 ge ahanebne zahubem
 kule. **K**au medonta die
 diegneho semnohy mi
 kmezaty. **P**any **A**ytia
 rzi ypanossim **T**royan
 skym **P**restianym. **A**
 powzprodam zen mla
 dych. **A**panen vsslechtelych kwiegnec sluzbie a
 powzieti tee kusne apzenwozene panny **E**xiony to
 ho kule **T**royanske: wzeminstwo kule **S**elamona
Guzie snazme prohledmetie a vzyte ial su wto
 to swietie diwne przyhody. **A**ze dmuhdy vzitecne
 gt wielke przezziati bezprawie nezli mstiti. **N**eb
 male bezprawie gestit yako gislu mala ktezto
 plodi plame wielky adruhdy wssie obgy sskodny
Tu take mrel by sie vziati **K**wali kmezata y pam
Cyzozemgom neprze kazeti. **K**teziz dogrich wlasti
 proswu potrebu sie przybem bez gich sskody. **N**eb
 tohoto swieta sstie sie gestit iako zto nebe nostalee
 wysoket mzy. amzke wyssij su: obygege wlastni
 wlastnostij. **A** tak gyny kto naywyssie stupm sstie

Obrázek č. 6 – Kronika trojanská, dřevorezová iniciála P

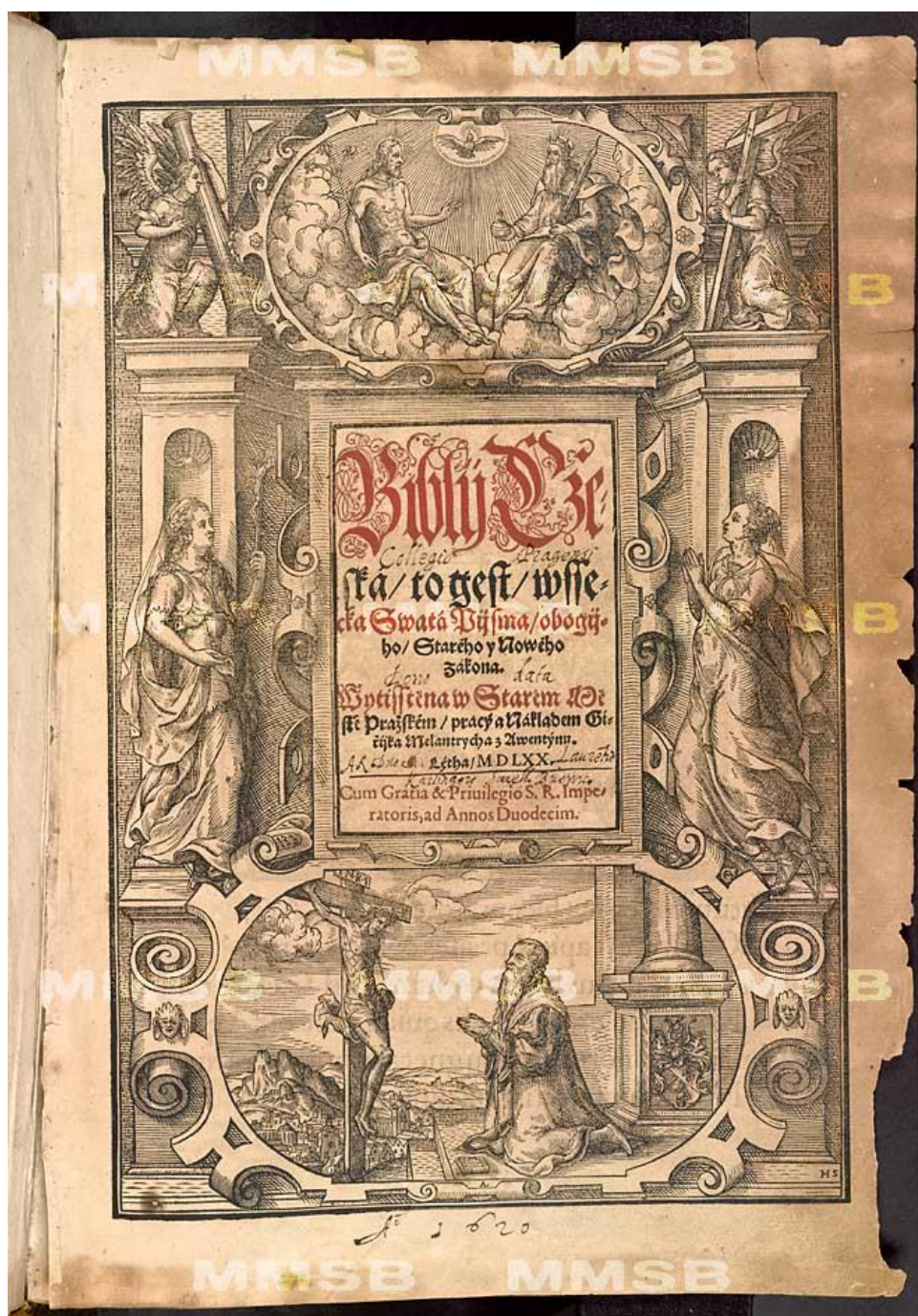

Obrázek č. 7 – Knížka velmi utěšená, ztrácející se sazba

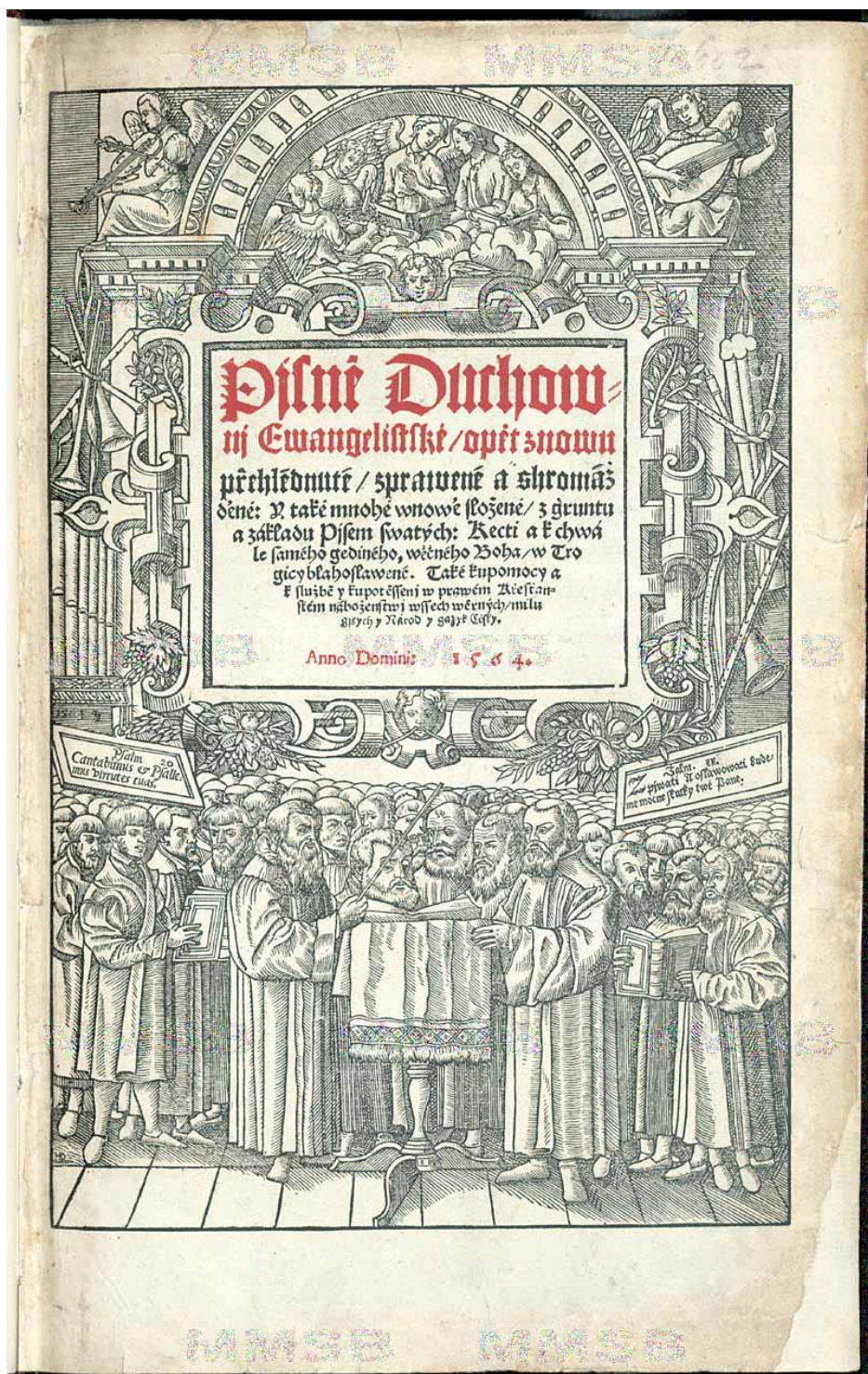

Obrázek č. 9 – Vespucciho Spis o nových zemích a o novém světě, dřevorez Mikuláše

Bakaláře

Obrázek č. 10 – Titulní list Bible české, 4. vydání, v dolní části stránky je portrét Jiřího Melantricha, dřevořezy v této knize jsou vyrobeny zahraničními umělci, Floriánem Belou a Francescem Tertionem

Obrázek č. 11 – Ivančický kancionál, Písně duchovní evangelistské, tiskař Jan Blahoslav